

EVLIYA ÇELEBİ'NİN İLK İRAN SEYAHATI GÜZERGÂHI VE KALELERE İLİŞKİN BİLGİLER

Route of the First Iran Journey of Evliya Çelebi and Information about Castles

Özer KÜPELİ*

ÖZET

Evliya Çelebi, 1646-47'de ve 1655'de iki kez resmi görevlerle İran'a gitti. Bunlardan ilkinde Defterdarzâde Mehmed Paşa tarafından Tebriz Valisi Kelb Ali Han'a elçi olarak gönderildi. Vazifesi süresince Safevi ülkesinin kuzey topraklarını (Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan) dolaşmış, Erzurum'a döndü. Bu çalışmada ilk olarak bu seyahatin güzergâhı ele alınmıştır. Sonra güzergâhı üzerinde bulunan kalelerin fiziksel durumuna ve tarihine dair verdiği bilgiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Safevi İmanı, kaleler*

ABSTRACT

Thanks to official duties Evliya Çelebi went to Iran twice in 1646-1647 and in 1655. First time he was sent as an envoy by Defterdarzade Mehmed Paşa to Kalb Ali Khan, the governor of Tabriz. During his duty Evliya Çelebi traveled around the north of the Safavid territories (Azerbaijan, Shirvan, Daghestan and Georgia) and returned to Erzurum. In this study initially the route of his journey is discussed. Then, information given by him about history and physical conditions of the castles on his route were evaluated.

Keywords: *Evliya Çelebi, Book of Travels, Safavid Iran, castles*

XVII. yüzyılda yaşamış Türk seyyahı Evliya Çelebi, 1680'lerin ortalarındaki vefatına kadar yarım asra yakın bir süreyi seyahat ederek geçirmiş, seyahatlerine ait gözlemlerini ve notla-

* Dr., Ege Üniversitesi, Bornova - İzmir, okupeli@gmail.com

rını *Seyahatnâme* adlı on ciltlik eserinde toplamıştır.¹ *Seyahatnâme*, Evliya Çelebi'nin gezdiği yerlerle ilgili sadece fizikî ve beşeri bilgileri aktarmakla yetindiği sıradan bir gezi kitabı değildir. O, aynı zamanda buralardaki hayat tarzı, yeme içme kültürü, âdet ve görenekler, tanınmış kişiler, yetiştirilen sebze ve meyveler, icra edilen zanaatlar, tarihî anıtlar, konuşulan dil, lehçe ve ağızlar, çeşitli acayıplikler ve olağanüstü durumlardan da bahsetmiştir. Yine yolculukları esnasında tanıştığı kişilerle olan sohbetlerini, başından geçenleri ve hatta katıldığı savaşları anlatması nedeniyle *Seyahatnâme* bazen bir tarih kitabı, bazen de bir hatırat özelliğini kazanmıştır.² Bütün bunlar seyyahın değeri geç fark edilen eserini daha da ilgi çekici kılmakta, pek çok açıdan önemli bir kaynak haline getirmektedir.

Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamına yolculuk eden Evliya Çelebi, çeşitli vesilelerle komşu ülkeleri de gezmiştir. Gezdiği ülkeler arasında İran da bulunmaktadır. Evliya Çelebi, ilki 1646'da, diğeri 1655'te olmak üzere iki kez İran'a gitmiştir. Bu seyahatlerinin en önemli özelliği her ikisinin de resmî bir vazife ile gerçekleşmesidir. Birincisinde Defterdarzâde Mehmed Paşa tarafından sınırdaki bazı olumsuz gelişmelerin neticesinde Erzurum'dan Tebriz'e Kelb Ali Han'a elçi olarak gönderilmiş, bu görevi sayesinde Safevi hâkimiyetindeki Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan topraklarını gezmiştir. İkinci seferinde ise bu kez hamisi Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa³ tarafından tekrar Tebriz'e yollanmış ve bu seyahatinde Tebriz'den güneye doğru inerek Sultaniye, Nihavend, Hemedan, Kazvin, Kum, Kaşan, Dergezîn, Dertenk gibi şehirleri dolaştıktan sonra gezisini Bağdat'ta sonlandırmıştır.⁴

¹ Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bkz. Cavid Baysun, "*Evliya Çelebi*", *İslam Ansiklopedisi (=İA)*, IV, (2001), s. 400-412; J. H. Mordtmann, "*Ewliyâ Çelebi*", *The Encyclopaedia of Islam*, II, (1991), s. 717-720; Müctebaİlgürel, "*Evliya Çelebi*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (=TDVİA)*, 11, (1995), s. 529-533. Seyyahın sıra dışı hayatını anlatan güncel biyografisi için bkz. Robert Dankoff, *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (çev. Müfit Günay), İstanbul 2010.

² *Seyahatnâme* hakkında bkz. Nuran Tezcan, "*Seyahatnâme*", *TDVİA*, 37, (2009), s.16-19.

³ Melek Ahmet Paşa hakkında bkz. Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662): As Portrayed In Evliya Celebi's Book of Travels (Seyahat-Name)*, New York 1991; Fikret Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", *TDVİA*, 29, (2004), s.42-44.

⁴ Evliya'nın ikinci kez İran'a elçi tayinine sebep olan olayların başında Van hududundaki Pinyanişi aşireti mensuplarının Safevi topraklarına girip Urmiye'ye kadar olan bölgede yağmada bulunmaları gelmektedir. Bunun üzerine Safevi Şahı, Sadrazam İpşir Mustafa Paşa'dan gereğini yapmasını talep etmiş, ancak bir yanıt alamayınca Urmiye Hanı Genç Ali Han, Pinyanişiler üzerine askerî bir harekât düzenleyerek başta hayvanları olmak üzere mallarını gasp etmişti. Üstüne bu gergin ortamda Gürcistan'dan gelip Safevi topraklarından Bağdat'a doğru ilerlemekte olan Bağdat Beylerbeyi Murtaza Paşa'nın kardeşi Urmiye Hanı tarafından alıkonulmuştu. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre Pinyanişilerin yağmaya girişmesi Safevilere sefer açmak için fırsat kollayan İpşir Mustafa Paşa'nın kışkırtması sonucu gerçekleşmişti. Daha sonra Safeviler, Pinyanişiler üzerine yürüyünce de sulha mugayir iş yapıldığını iddia ederek Melek Ahmed Paşa'yı Acem serdarlığına tayin bahanesiyle Van'a sürmüştü. Ancak Melek Ahmed Paşa Van'a ulaşmadan evvel İpşir Mustafa Paşa katledilince yeni sadrazam Kara

Diplomatik kafilelere katılmak ya da resmî bir görev üstlenmek hem güvenli yolculuk yapmayı sağladığından, hem de yolculuğun finansmanını kolaylaştırdığından seyahatlerinde çoğunlukla tercih ettiği bir durumdu. Osmanlı memleketlerinin çoğunu bu sayede gezen Evliya, bu şekilde dolaşmayı ülke dışına seyahatlerinde de tercih etmekteydi. Nitekim İran seyahatleri dışında, 1665'teki Avusturya yolculuğu Kara Mehmed Paşa'nın elçilik heyetine katılması sayesinde mümkün olmuştur.⁵ Yine bir keresinde Mısır'dayken Sudan taraflarındaki Funcistan ülkesine gitmek için "*Hemân ol mahalde fırsat ganîmetdir, deyü kalkup dest-bûs edüp Fûncistân pâdişâhına gitmeğe nâmeler ricâ*" etmekle bizzat diplomatik görev talebinde dahi bulunmuştur.⁶

A) İlk İran Seyahatine Çıkışı ve Güzergâhı

1646 Ağustosunda Defterdarzâde Mehmed Paşa ile Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, bir süre sonra Paşa tarafından sınırın öte yakasındaki Safevi valilerine elçi olarak gönderilmişti. Onun elçi tayin edilmesinin sebebi sınır boylarında cereyan eden bazı olumsuz gelişmelerdi.

Osmanlı ve Safevi devletleri on beş yıl süren bir savaşın ardından 1639'da barış yapmışlar, sınırlarını yeniden düzenleyip, sınıra yakın bazı kaleleri de boşaltarak yıkmayı kararlaştırmışlardı.⁷ Buna rağmen barışın ihlâlî anlamına gelen sınır tacizleri eksik olmuyor, zaman zaman iki tarafın kolluk kuvvetleri suçluları cezalandırma bahanesiyle sınırın öte yakasına geçebiliyordu. Böyle sorunlar genellikle merkeze yansıtılmadan sınır valilerinin karşılıklı diyaloglarıyla çözümleniyordu. Nitekim Evliya Çelebi'nin elçi tayin edilmesi de böyle bir hadisenin sonucundaydı.

1646 yılı başlarında Erzurum Beylerbeyliği dâhilinde bulunan ve Safevi sınırındaki Şoşik Kalesi'nin* Osmanlı Devleti'ne tâbi Kürt beyi Mustafa sınırı aşırıp, Revan tarafında bazı kasaba ve köyleri yağmalamıştı. Bunun üzerine Safevi Devleti'nin Revan Hâkimi Ali Han, Erzurum Beylerbeyi Defterdarzâde Mehmed Paşa'ya bir elçi göndererek Şoşik Hâkimi Mustafa Bey'i şikâyet etmiş, ayrıca Kasr-ı Şirin barışının yapıldığı sırada Osmanlı elinde bulunan

Murad Paşa sınır boylarında yaşanan meselelerin çözümü için diplomatik yolların kullanılmasını istemişti. Bunun üzerine Melek Ahmed Paşa, Safevi Şahı ile sınırın öte yakasındaki valilere nâmeler yazdırıp, elçilerle göndermişti. Bu bağlamda Evliya Çelebi de Urmiye Hanı Genç Ali Han ile Tebriz Hanı Kayıtmaz Han'a nâme götürmek üzere elçi tayin edilirken, Melek Ahmed Paşa kendisinden Pinyanişilerin gasp edilen mallarını kurtarmasını ve Murtaza Paşa'nın kardeşinin serbest bırakılmasını sağlamasını istemişti. Bkz. **Seyahatnâme**, IV, s. 167-169. İkinci İran seyahatinin tamamı için bkz. s.170-238.

⁵ **Age**, VII, s.53-54.

⁶ **Age**, X, s.403.

⁷ Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki 1639 tarihli Kasr-ı Şirin barışı için bkz. Özer Küpeli, **Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)**, Ege Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 193-202; Özer Küpeli, "*Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)*", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, (2010), s.227-244.

* Bu kale Ağrı'nın Hamur ilçesine bağlı ve 34 km güneydoğusundaki Karlıca Köyü yakınlarındadır. Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, Evliya Çelebi bânisinin Akkoyunlu Sultanı Hasan'ın oğlu Ziyâeddin olduğunu belirtir (**Seyahatnâme**, II, s.114). Sarp bir kaya üzerinde dört köşeli olarak inşa edilmiş kalenin bugün az bir kısmı ayaktadır.

ve yıkılması kararlaştırılan Makü Kalesi'ne asker koymuştu. Gerilen ilişkileri yatıştırmak için harekete geçen Mehmed Paşa Şoşik hâkiminin tedibine karar vermiş ve asker toplamaya başlamıştı. Evliya Çelebi kısa sürede Erzurum sahrasında toplanan asker sayısının yetmiş altı bini bulduğunu, bunu gören Safevi elçilerinin Revan üzerine bir sefer düzenlenebileceğinden endişelendiklerini belirtmektedir. Ancak bu asker serdar tayin edilen Seydî Ahmed Paşa komutasında Şoşik Kalesi üzerine gönderilmiş, üzerine kuvvet sevk edildiğini öğrenen Mustafa Bey ise Makü Kalesi'ne firar etmişti. Ahmed Paşa da Mustafa Bey'in peşinden Makü Kalesi önlerine kadar gitmişti. Bir anda karşısında kalabalık bir Osmanlı ordusu bulan kalenin Safevi kumandanı çatışma çıkmasından çekinerek Mustafa Bey'i teslim etmek zorunda kalmıştı. Böylece Mustafa Bey'i ele geçiren Serdar Seydî Ahmed Paşa, kale komutanından anlaşma hükümlerine göre bir an önce Makü Kalesi'nin boşaltılmasını talep etmiş, aksi takdirde Revan tarafına sefer düzenlemekle tehdit etmişti. Verdiği gözdağının ardından Seydî Ahmed Paşa, Hınıs'ta bekleyen Defterdarzâde Mehmed Paşa'nın yanına dönmek üzere harekete geçmiş, dönüş yolunda Bâyezid Kalesi civarına ulaşıldığında İran'dan gelen elçiler uğurlanmıştı. Evliya Çelebi, bu sırada kendisinin de Tebriz Hanı Kelb Ali Han'a ve diğer birkaç hana götürmesi istenen nâmeleri aldığını ve kendisine eşlik edecek Safevi elçisiyle birlikte Tebriz'e doğru yola çıktığını ifade eder. Ona göre bu göreve tayin edilmesinde gümrük kâtibi olmasının etkisi vardır ve götürdüğü nâmenin içeriğinde Mehmed Paşa kervanların Erzurum'a tekrar gelmesi için Kelb Ali Han'dan istekte bulunmuştu.⁸ Anlaşıyor ki, sınır boylarındaki gerginlik kervanların geliş gidişlerini engellemiş, ipek gibi kıymetli ticarî emtianın akışını aksatmıştı. Mamafih, Evliya'nın görevi nâmeyi götürüp teslim etmekten ibaret olmasa gerektir. Karşı tarafa Mustafa Bey'in cezalandırılması örneğinde olduğu gibi Osmanlı tarafının sulha riayet konusunda iyi niyetinden bahsedip, barışı bozacak eylemlerden kaçınılması konusunda Safevi sınır valisini/valilerini diplomatik bir üslupla uyarmış olmalıdır. Fakat seyyahımız vazifesinin detaylarına değinmediğinden, sadece götürdüğü nâmeleri muhataplarına teslim ettiğini biliyoruz.⁹

Elçilik vazifesinin detayları hakkında ketum davranan Evliya, yola çıkış tarihini de belirtmez. Ancak 1646 yılının Ağustos ayı ortalarında Defterdarzâde Mehmed Paşa ile birlikte Erzurum'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığına göre İran seyahatine aynı yılın sonbaharında başlamış olmalıdır. Zira yol boyunca armut, ayva gibi sonbahar mevsimine has meyveler tüketmesi yolculuğun bu mevsimde gerçekleştiğine işarettir. Ayrıca Tebriz'de geçirdiği iki aydan sonra Revan'a, oradan da Şirvan'a giden Evliya Çelebi'nin, Bakü'ye H. 1057 senesinin Muharreminde (Şubat 1647) varmış olması bunu doğrulamaktadır.¹⁰

Evliya Çelebi, Tebriz hanının elçisi Seyf Ali Han ve maiyetlerine tayin edilen kırk beş kişi ile bu yolculuğa başlamıştı. Her ne kadar götürmesi gereken nâmeleri Bâyezid Kalesi yakınlarındaki Alacalar Köyü'nde teslim alıp, akabinde ayrıldıklarını söylese de, bu durum şüphelidir. Zira Aras Nehri'ni takiben doğuya doğru ilerleyen Evliya'nın ilk durağı Yaylacık Köyü'dür. Avnik Kalesi hükmünde bulunduğunu söylediği köy, bugün Erzurum'a bağlı Köp-

⁸ *Seyahatnâme*, II, s.114-115.

⁹ *Age*, II, s.123, 141, 152.

¹⁰ *Age*, II, s.151.

rüköy ile Horasan ilçeleri arasında bir yerde olmalıdır. Bu da Evliya'nın, Bâyezid Kalesi'nden sonra bir süre daha batıya doğru ilerlediğini göstermektedir. Yalnız Yaylacık Köyü'nden sonra uğradığını söylediği menzillerin yaklaşık 150 km uzaktaki Şoşik Kalesi yakınlarında bulunması ise düşündürücüdür. Normal şartlarda Evliya Çelebi ve beraberindekilerin bu mesafeyi hiç mola vermeden katetmeleri mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, Şoşik Kalesi civarında Çağla Kurna menziline verdiği yön bilgileri de sorunludur. Çünkü adı geçen menzile vardıklarında sol tarafta kalan kaleden «*hoş geldiniz*» mealinde selam topları atıldığını belirtir. Ancak sırtını Aladağlara dayamış kalenin bu istikamette sol tarafta değil, sağ tarafta olması gerekir.¹¹ Sonuçta Evliya Çelebi seyahatin bu ilk safhasına ait güzergâhı ya notlarını karıştırdığından, ya da metne dökerken tam olarak hatırlayamadığından hatalı ve eksik yazmış olması ihtimal dahilindedir.

Şoşik'ten ayrılan Evliya Çelebi, beraberindekilerle sağ taraftaki dağların (Aladağlar olmalı) içinden doğudaki Nahçıvân'a doğru gittiklerini söylese de, aslında kuzeydoğu yönünde ilerlemiştir. Zira Evliya, Safevi ülkesine Revan yakınlarından dâhil oldukları yazar. Zaten doğuya doğru gitmiş olsalar ilk duraklarının Makü Kalesi olması gerekirdi. Oysa Safevi topraklarında uğradıkları ilk menzil Revan yakınlarındaki Karış/Karşı Kalesi'dir. Kale komutanı tarafından iyi bir şekilde karşılanıp, ağırlanan heyet burada iki gün mola vermiştir. Sonra tekrar harekete geçen kabile yanlarına koruma olarak verilen üç yüz askerin eşliğinde Masir, Züchân yoluyla Revan'a 5 km uzaklıktaki Üçkilise'ye (Eçmiyadzin) varmıştır. Geceyi geçirdikleri Üçkilise'den ertesi gün ayrılan heyet sırasıyla Kend-i Sükûn, Zengi Suyu*, Kend-i Sidirgi, Ahmed Bey Zâviyesi ve Karabağlar'a uğramıştır. Evliya Çelebi, yolculuğun bu kısmında rahatsızlığı sebebiyle etrafı doğru dürüst temaşa edemediğinden yakınıdır. Karabağlar'dan güneye yönelen kabile dokuz saatlik bir yolculuktan sonra Nahçıvân'a vasil olmuştur.¹²

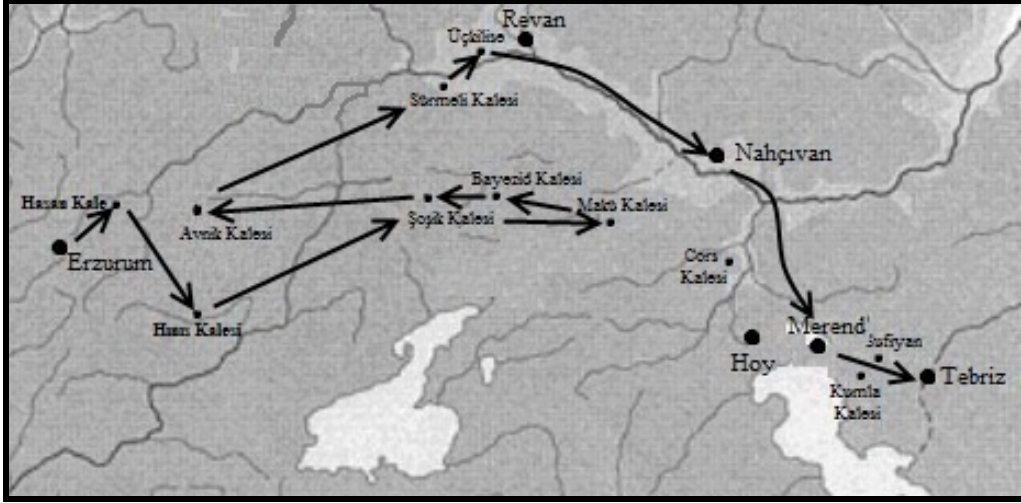
Nahçıvân'da Devlet Mirza Han tarafından ağırlanan heyette bulunan Alacaatlı Hasan Ağa, Defterzade Mehmed Paşa'nın gönderdiği nâme ve hediyeleri sunmuştur. Buradan Tebriz'e doğru yönelen Evliya ve beraberindekiler Kend-i Kesik-künbed'ten sonra Aras Nehri'ni aşıp, Küçük Karabağ'a gelmiş, oradan da Kend-i Kerkene, Kend-i Zennuse, Tesuy şehri, Merend şehri ve Kend-i Kehrin yoluyla Kend-i Sehlan'a ulaşmıştır. Sehlan'a vardıklarında Tebriz'e önden haberci yollayıp geldiklerini haber vermeleri üzerine Tebriz hanının kethü-

¹¹ **Age**, II, s.115-116. Benzer bir durum, Evliya Çelebi'nin orduyla beraber Erzurum'dan doğudaki Şoşik Kalesi üzerine gidişinde de söz konusudur. Buna göre Erzurum'dan yola çıkan ordu, önce doğuya Hasankale'ye gitmiş, oradan güneye Hınıs'a inmiştir. Hınıs'tan sonra Evliya, ordunun uğradığı mahaller olarak önce Ziyaeddin (Diyadin), ardından da Avnik kalesinin adını verir. Oysa Şoşik Kalesi, Diyadin'den önce, Avnik'ten sonradır. Bkz. **Age**, II, s.113-114.

* Ermenistan topraklarında akan bu nehrin günümüzdeki adı *Hrazdan*'dir.

¹² **Age**, II, s.116-118. Çağdaşı seyyah Tavernier, Safevi topraklarına bir elçi dâhil olduğunda hanların, valilerin ve kale komutanlarının elçinin bütün gereksinimlerini karşılamak zorunda olduklarını ve başka bir vilayete ulaşınca kadar da yanına muhafız verdiklerini yazmaktadır. Bkz. Jean-Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, (edt. Stefanos Yerasimos; çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 75.

dası kendilerini karşılamaya gelmiş ve heyet onun mihmandarlığında Tebriz'e dâhil olmuştur.¹³

Harita 1: Evliya Çelebi'nin Tebriz'e Giderken Kullandığı Güzergâh

Seyahatnâme'de, Evliya Çelebi'nin Tebriz'e varış tarihi ve bu yolculuğun kaç gün sürdüğü hakkında bir bilgi yoktur. Bununla birlikte Evliya'nın bir menzilden diğerine gidişiyile ilgili verdiği saat bilgileri dikkate alınırca elçilik heyetinin en az bir haftayı yolda geçirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Karış'ta iki gün, Üçkilise'de ise bir gece konakladıkları bilinmektedir. Evliya bir şey yazmasa da Nahçıvân'da da birkaç gün eğlendiklerini sanıyoruz. Bu durumda Tebriz yolculuğunun on günden fazla sürdüğünü söylemek mümkündür. Zaten Fransız seyyah Tavernier de XVII. yüzyıl şartlarında bir kervanın Revan'dan Tebriz'e ortalama on günde vardığını belirtmektedir.¹⁴

Tebriz'e varıncaya kadar geçtiği kasaba ve şehirlerin savaşlar nedeniyle harap hâli Evliya Çelebi'nin oldukça dikkatini çekmiştir. Hatta Karabağlar örneğinde olduğu gibi kimi yerde camilerin bile viraneliğine temas eder. Azerbaycan bölgesi 1514'teki Çaldıran Savaşı'ndan bu yana Osmanlı ve Safevi devletlerinin başlıca mücadele alanlarından biri olduğundan birçok kez iki tarafın ordularının mücadelesine sahne olmuş, buradaki köyler, kasabalar, şehirler ve ekili araziler ciddi şekilde tahribata uğramış, halk göçe zorlanmıştı. En son IV. Murad 1635'te Revan'ı fethettikten sonra Tebriz'e kadar ilerlemiş, yol boyunca Osmanlı ordusu etrafı Safevi halkı için yaşanmaz hale getirmek amacıyla taş taş üstünde kalmayacak bir şekilde yağma ve talan etmişti.¹⁵

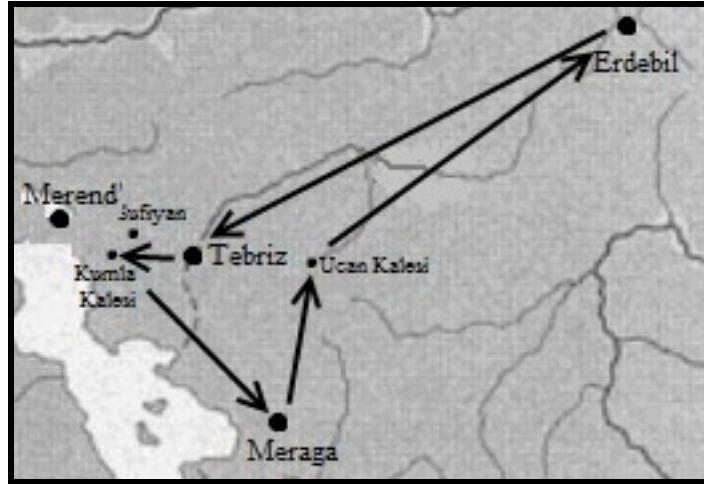
¹³ *Seyahatnâme*, II, s.118-123.

¹⁴ *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 78. Bir başka Fransız seyyah Chardin ise Revan'dan Tebriz'e on bir günde ulaşmıştır. Bkz. *The Travels of Sir John Chardin through Mingrelia and Georgia into Persia, A Collection of Voyages and Travels*, VII, Dublin 1815, s.390-392.

¹⁵ *Revan Seferi Ruznâmesi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, nr. 405, v. 153a-159a; Küpeli, *agt*, s.150-152. Revan'dan Tebriz'e 1632 yılında bir seyahat gerçekleştirdi.

Tebriz'e girdiğinde merasimle karşılanan Evliya Çelebi ve elçilik kafilesi halkın meraklı bakışları arasında ancak iki saatte han sarayına ulaşmıştır. Tebriz Hanı Kelb Ali Han'ın huzuruna çıkan Evliya, ona getirdiği nâmeyi takdim etmiş ve Mehmed Paşa'nın gönderdiği hediyeleri sunmuştur. Bu görüşmenin ardından Kelb Ali Han şehir içine tellallar çıkarıp, Sünnilere küfrü yasaklarken, Osmanlı elçisinin hizmetine de on gulam tayin etmiştir. Evliya Çelebi bunun Osmanlı elçileri için mutat bir uygulama olduğunu belirtmektedir.¹⁶

İki ay kadar Tebriz'de kalan Evliya Çelebi, bu sürede şehri gezmiş, halkı da yakından gözlemleme imkânı bulmuştu. Bir ara Tebriz hanı ile şehrin batısındaki Şam-ı Gazan'a gitmiş, gezi esnasında Han ile şarap içmenin dinen sakıncaları, muta nikâhı gibi bir takım konularda sohbet etmişti. Yine Han'ın refakatinde önce Kumla Kalesi'ne gitmiş, oradan Merağa'ya geçmiştir. Merağa'yı gezdikten sonra kuzeydoğuya doğru ilerleyerek Ücân ve Kerhevân üzerinden Erdebil'e ulaşmıştır. Erdebil'den de Tebriz'e dönmüştür. Kâh Tebriz'de, kâh etrafı dolaşarak geçen iki ayın sonunda Evliya Çelebi, yolda zahmet çekmemesi ve yarar kılavuzlar tayini için Kelb Ali Han tarafından Hoy, Bihistân, Cors ve Revan hanlarına yazılmış nâmelerin yanı sıra Mehmed Paşa'ya götürmesi için hazırlanan hediyeleri teslim alıp, merasimle uğurlanmıştır. Han, Evliya Çelebi'den dönüşünde IV. Murad'ın 1635'te Revan'dan Tebriz üzerine yürüdüğü yolu kullanmasını isterken, ayrıca Mehmed Paşa'nın istediği gibi büyük bir kervanı donatıp yola çıkarmıştır.¹⁷

Harita 2: Evliya Çelebi'nin Tebriz Çevresine Yaptığı Gezinin Güzergâhı

Tebriz'den ayrılıp, Hacı Harâmî, Sûfiyân, Menzil-i Han-ı Mezîd, Keremiş (Gerdemiş), Veşle Çayı yoluyla Hoy'a giden Evliya, buradan Bihistân üzerinden Cors'a ulaşmıştır. Ardından Karaçubuk Nehri'ni aşıp, Milli, Tut Alunu (Tut Olumu), Kend-i Kağaç, Kend-i Avşarlı,

ren Tavernier de bölgenin harap durumuna atıf yapmakta, Osmanlı askerlerinin her yeri tahrip ettiğini belirtmektedir. Hatta Sünnî ve Şiîlerin birbirlerinin camilerini bile yıktıklarını yazmaktadır. Bkz. **Tavernier Seyahatnamesi**, s.79.

¹⁶ **Seyahatnâme**, II, s.123-124.

¹⁷ **Age**, II, s.125-139.

Şöregel, Seyfeddin Han ve Kend-i Tîlfırâk üzerinden Revan'a dâhil olmuştur.¹⁸ Revan hanı, kız kardeşinin düğünü münasebetiyle Bakü'ye gittiğinden kethüdası tarafından ağırılanan Evliya, Tebriz kervanını ve Mehmed Paşa'ya gönderilen hediyeleri Hasan Bey'e emanet edip, Erzurum'a yollamış, kendisi ise Han'ın kervan hazırlamasını temin için Revan'da kalmıştır. Daha sonra Han'ın kendisini Bakü'ye çağırması dolayısıyla Gence, Şeki, Niyazâbâd, Şemahı gibi şehirlerden geçtikten sonra 1647 yılının Şubat ayında (3 Muharrem 1057) Bakü'ye varmıştır.¹⁹

Revan hanı tarafından huzura kabul edilen Evliya, kendisine Mehmed Paşa'dan getirdiği nâme ve hediyelerin yanı sıra Tebriz ve Nahçivân hanlarının da nâmelerini sunmuştur. On beş gün kaldığı Bakü'de gayet iyi ağırılanan seyyah, Han'dan bir kervan hazırlayacağına dair söz aldıktan sonra Gürcistan'a gitmek üzere yanında yüz silahlı nöker olduğu halde şehirden ayrılmıştır. Şaburân, Kend-i Çarhî, Demirkapı, Küre, Serîrü'l-lân, Kend-i Zahor, Urdubâr, Kend-i Zahorya ve Kahet'ten geçip, Tiflis'e ulaşan Evliya Çelebi, buradan tekrar Revan'a dönmek üzere yola çıkmıştır. Gürcistan topraklarındaki birkaç küçük kaleye uğradıktan sonra, Ahıska ve Kars gibi bazı Osmanlı sınır kalelerinden geçip Revan'a varmış, Ali Taki Han ile bir kez daha görüşüp Mehmed Paşa'ya götüreceği nâmeleri alıp, Erzurum'a doğru harekete geçmiştir.²⁰

Dört-beş ay kadar sürdüğünü tahmin ettiğimiz bu ilk İran gezisi esnasında Evliya Çelebi, Safevi hâkimiyetindeki Azerbaycan, Şirvan, Dağistan ve Gürcistan'da birçok şehir ve kasabayı ziyaret etmiştir. Bu şehir ve kasabaların fizikî durumuna dair önemli bilgiler aktarmaktan başka buralarda yaşayan çeşitli kavimlere mensup insanların giyimi, dinî inançları, sosyal hayatı, âdet ve görenekleri ile yeme-içme kültürlerine dair ilginç ve önemli bilgiler vermiştir.

B) İlk İran Seyahatinde Kalelere İlişkin Bilgiler

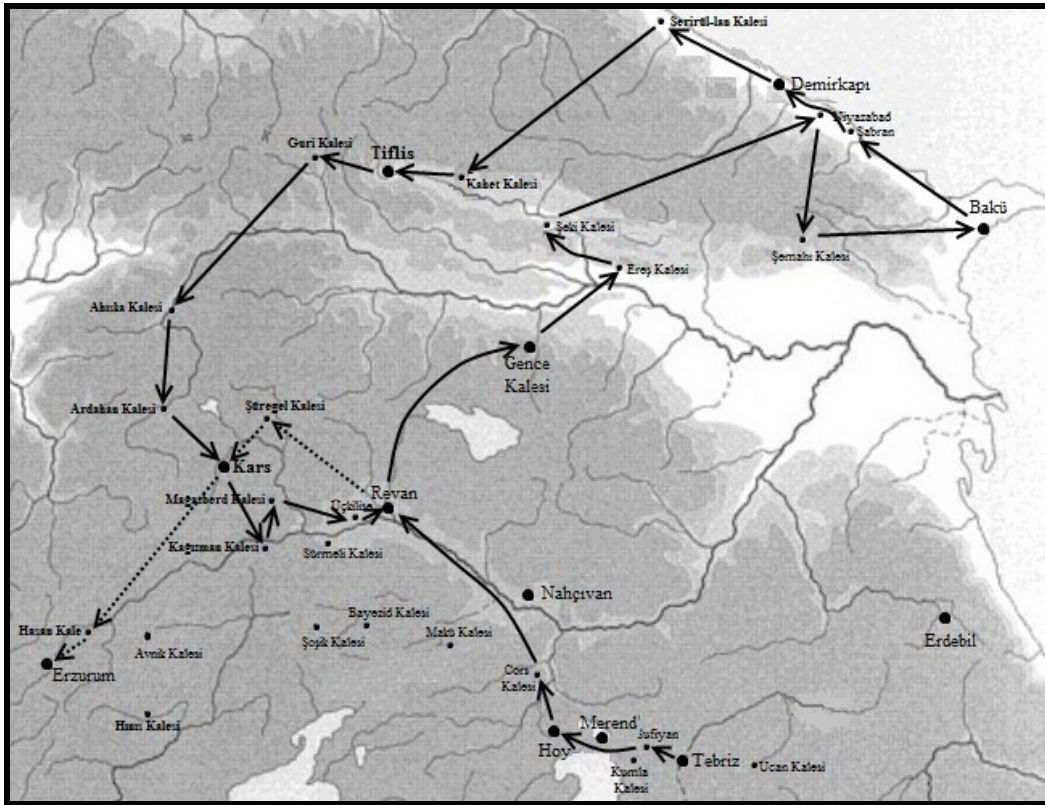
Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği şehirleri belirli bir plan dâhilinde gezdiği ve yazıya aktardığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda önce şehrin tarihinden bahseder, sonra fizikî yapıların tasvirine geçer ve varsa ilk olarak şehrin kalesine değinirdi.

¹⁸ Evliya Çelebi'nin Tebriz'den Revan'a giderken kullandığı güzergâh, IV. Murad Revan'dan Tebriz'e giderken kullandığı güzergâh ile büyük ölçüde örtüşmektedir (Karşılaştırma için bkz. **Revan Seferi Ruznâmesi**, v.155a-159a; **Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzilnamesi**, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, nr. 1608/5, 33a-b). Ancak Evliya'nın Revan'a giderken geçtiği Şüregel ile Şaraphane Köyü menzilleri (**Seyahatnâme**, II, s.141), IV. Murad'ın Kars' tan Revan'a gelirken kullandığı yol üzerindedir. Evliya daha sonra Revan'dan Erzurum'a dönerken de buralardan geçecektir (**Age**, II, s.171). İki yerde verdiği bilgiler farklı bile olsa bunların aynı yerleşim yerleri olma ihtimali yüksektir. Zira XVIII. yüzyıl tahrirlerine göre Revan Eyaleti'nde Şüregel ve Şaraphane isimli birer yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlar da Kars ile Revan arasındadır. Bkz. Raif İvecan, **Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)**, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2007, s.134-140.

¹⁹ **Seyahatnâme**, II, s.139-151.

²⁰ **Age**, II, s.153-172.

Evliya Çelebi gezdiği, gördüğü kaleleri «*evsâf-ı kale*» ve «*eşkâl-i kale*» olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Bunlardan ilkinde bânisi ve tarihçesini, ikincisinde ise fizikî şeklini, etrafının adım olarak ölçüsünü, kule ve beden sayısını, kapılarının adediyle isimlerini ve varsa hendeğini anlatmıştır. Ayrıca kale içerisinde yerleşim bulunuyorsa bundan da bahsetmiştir. Bununla birlikte Evliya bazen kaleleri yeterince gezemediğinde ya da tarih ve özelliklerine dair fazla bilgi bulamadığında kalenin adını zikrettikten sonra kısa bir malumat vererek bahsi sonlandırmıştır.

Harita 3: Evliya Çelebi'nin Tebriz'den Dönerken Kullandığı Güzergâh

1646 yılında çıktığı ilk İran seyahatinde Evliya Çelebi, kaleler hakkında bilgi verme geleneğini sürdürmüş, Safevi ülkesinde gördüğü ve gezdiği kaleleri seyahat notlarında tasvir etmiştir. Aşağıda onun ilk İran seyahati esnasında gezdiği ve *Seyahatnâmesi*'nde bahsettiği kalelerle ilgili verdiği bilgiler güzergâh sırasına göre diğer seyyahların verdiği bilgilerle karşılaştırarak değerlendirilmiştir.

***Makü Kaleşi*²¹**

Bu kale aslında Evliya'nın ilk İran seyahati güzergâhında değildir. Ancak bu seyahatin öncesinde Şoşık Hâkimi Mustafa Bey'in peşinden orduyla buraya gitmiş ve böylece Safevi Devleti'nin asker koyup işgal ettiği bu kaleyi görmüştür.

²¹Age, II, s.115.

Evliya Çelebi, Anuşirvan binası olarak bilinen bu kalenin Kanuni zamanında itaat altına alınarak Osmanlı topraklarına katıldığını, bir ara Safevi hâkimiyetine geçse de, IV. Murad'ın Bağdat'ı fethinden sonra yapılan barışa göre boşaltılıp, tahribinin kararlaştırıldığını belirtir. Gerçekten de, 1639 barışına göre iki ülke Makü'nün de dâhil olduğu Azerbaycan ve Irak-ı Arap sınırındaki bazı kaleleri boşaltıp yıkmayı kararlaştırmışlardı.²² Fakat Safevi yönetimi, Mustafa Bey'in yağmalarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nce boşaltılan bu kaleye iki bin Mâzenderânî tüfekçi koymuştu.

Yüksek bir kayalığın üzerinde bitmiş mantar gibi dediği Makü Kalesi'nin bu haliyle ele geçirilmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, kaleyi görünüşü ve şekli itibarıyla Van, Mardin, Şebın Karahisar, Afyon Karahisar, Adilcevaz, Tokat ve Amasya kalelerine benzetir. Ağaç bir köprüden geçilerek ulaşılan kalenin tek bir kapısının bulunduğunu, kapıdan geçildikten sonra kaleye minare yolu gibi dik ve taşların kesilmesiyle oluşturulmuş bir yoldan çıkıldığını yazar.

Kalenin sarp bir kayalıktaki korunaklı konumu burayı ziyaret eden diğer seyyahların da dikkatini çekmiştir. Mesela Evliya'dan iki buçuk asır önce İspanyol elçisi Clavijo, şehri çevreleyen muazzam surların dışında, şehirden kaleye geçişte yüksekçe bir kule bulunduğunu, burayı geçtikten sonra kayalara oyulmuş bir merdiveni tırmanmak suretiyle kaleye ulaşılabildiğini kaydeder. Son derece müstahkem yapısıyla kaleye, kimsenin, hatta Timur'un bile, saldırmaya cesaret edemediğini vurgular.²³ Öte yandan Makü'ye 1830'larda uğrayan İskoç seyyah ve yazar James Baillie Fraser'in verdiği bilgilere göre kale, dibinde dere bulunan 150 m yüksekliğindeki bir uçurumun zirvesinin 15-20 m kadar aşağısında ve mağara gibi doğal bir girintiye kurulmuştu. Bu alan 150 m'den uzun, 40-50 m genişliğinde bir düzlüktü ve ön tarafı bir uçtan diğer uca taş ve kireç duvarla çevrilmişti. İçerideki dar alanda birkaç ev ve askerî binalar bulunmaktaydı. Şehir ise aşağıda, dereye daha yakın ikinci bir düzlükteydi. Ona göre top ateşiyle dahi olsa kalenin iç kısmına ulaşmak oldukça güçtü ve zapt edilmesi imkânsız gibiydi.²⁴

Karış/Karşı Kalesi²⁵

Evliya Çelebi'nin Safevi topraklarında konakladığı ilk menzil olan Karış veya Karşı Kalesi'nin ismine dönemin kaynaklarında ve diğer seyahatnâmelerde rastlanmamaktadır. Revan dâhilinde olduğunu belirtmesi, kalenin Sürmeli Çukuru (bugünkü Iğdır ilinin bulunduğu alan) denilen bölgenin kuzey tarafında yer alan kalelerden birisi olabileceğini akla

²² 1639'daki barışa göre Irak-ı Arap hududunda Osmanlılar Zalim Ali, Safeviler Zencir, Azerbaycan hududunda Osmanlılar Makü ve Kotur, Safeviler ise Mağazberd kalelerini boşaltıp, yıkacaklardı. Bkz. Küpeli, **agt**, s.198.

²³ Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur, Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri**, (terc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s. 91-92.

²⁴ J. Baillie Fraser, **Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc. Including an Account of Parts of Those Countries hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of the Koordish and Arab Tribes**, London 1840, s.318-319.

²⁵ **Seyahatnâme**, II, s.116.

getirmektedir. Bir ihtimal adı geçen kale İğdır-Tuzluca arasında, İğdır il merkezinin 25 km batısında yer alan Sürmeli Kalesi olabilir. Zira bu kale, Evliya'nın tarifine bir miktar uymaktadır. Bununla birlikte Evliya, kalenin bânisi olarak Şahrüh adını verir. Ancak Sürmeli Kalesi'nin ismine kaynaklarda, Şahrüh'un (1405-1447) hükümdarlığı öncesinde de rastlanmaktadır. Nitekim Timur'a elçi olarak giden Clavijo, Aras Nehri kenarında, bir tarafı derin bir vadiyle, diğer tarafları ise yüksek dağlarla çevrili, oldukça muhkem, iç içe iki kapısı ve bunların üzerinde kuvvetli kuleleri mevcut bu kalede bir gün kalmıştır.²⁶

Karış/Karşı Deresi'nin kenarında bulunan bu kalenin etrafındaki arazilerde çeltik yetiştirildiğinden bahseden Evliya, sarp konumu dolayısıyla kaleye atlarla güç bela yarım saatte çıkabildiklerini ifade eder. Dört köşeli ve yüksekçe bir tepe üzerinde bulunan bu taş kaleyi bu halinden ötürü yırtıcı kuş yuvasına benzetir.

Nahçivân Kalesi²⁷

Evliya, *nakş-ı cihân* olarak nitelediği bu şehri Efrasiyab'ın kurduğunu söylese de²⁸, kalenin bânisi hakkında bilgi vermez. Kalenin 1291'de Moğollarca yıkıldığını, XVI. yüzyıl başında Şah İsmail tarafından tamir ettirildiğini belirten Evliya Çelebi, Nahçivân bölgesinin Kanuni zamanından IV. Murad dönemine gelinceye kadar Osmanlılar ile Safeviler arasında cereyan eden savaşlar nedeniyle büyük tahribata uğradığını vurgular. Bundan dolayı kaleden geriye pek bir şey kalmamış olsa gerektir ki, kalenin fizikî özelliklerine ve durumuna değinmez. Zaten ondan on beş yıl kadar önce Nahçivân'dan geçen Tavernier, burasının, IV. Murad'ın orduları tarafından bütünüyle harabeye çevrildiğini, hatta camilerin bile yakılmış olduğunu yazmaktadır.²⁹

Evliya Çelebi, Nahçivân civarında pek çok kale bulunmasına rağmen bu kaleleri göremediğine hayıflanır ve Alıncak, Serân, Susuşmervân gibi birkaçının ismini zikretmekle yetinir. Ayrıca Tatar, Leh, Macar ve Alman kaleleri gibi Azerbaycan civarındaki kalelerin de, isimlerinin, sondaki sesler itibarıyla birbirine benzediğinden örneklerle (Revan, Şirvan, Hemedan, Nahçivân, Gilân-ı Mâzenderân, Van-ı Azerbaycan ve Isfahan) bahseder. Bu tarz isimlendirmeyi Evliya'nın tasvip etmediği anlaşılmaktadır. Buna karşılık Osmanlı şehirleri ve kalelerinin isimlerini tumturaklı ve şanına yakışır isimler olarak değerlendirir.

Tebriz Kalesi³⁰

Evliya Çelebi'nin Nahçivân'ın ardından değindiği kale Tebriz'dir. Yalnız Evliya, Tebriz şehrinin Osmanlı dönemine gelinceye kadar olan tarihini ve kalenin durumunu büyük

²⁶ Clavijo, *age*, s.89.

²⁷ *Seyahatnâme*, II, s.118-121.

²⁸ Evliya Çelebi, *nakş-ı cihân* tabirini ve şehrin bânisinin adını Hamdullah Kazvinî'nin eserinden almış olmalıdır. Zira aynı tabir ve kurucu adı, orada da geçer. Bkz. **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb composed by Hamd-allah Mustawfi of Qazwîn in 740 (1340)**, (tran. G. Le Strange), London 1919, s.90.

²⁹ *Tavernier Seyahatnamesi*, s.79.

³⁰ *Seyahatnâme*, II, s.124-125.

ölçüde Hamdullah Kazvinî'nin *Nuzhetü'l-kulûb* adlı eserinden aktarmıştır.³¹ Buna göre, Tebriz şehrinin kurucusu Halife Harun Reşid'in eşi Zübeyde Hatun'dur. Sonraları bir depremle yıkılan şehir, IX. yüzyıl ortalarında Halife Mütevekkil tarafından yeniden kurulurken, şehrin çevresi altı bin adımlık surlarla çevrilmiştir. Bu surların *Derveze-i Ücân*, *Bâb-ı Berservân*, *Derveze-i Serzûd*, *Bâb-ı Şâm-ı Gazan*, *Bâb-ı Serâv* ve *Bâb-ı Tebriz* adında altı kapısı vardı. XIII. yüzyıl sonunda İlhanlı hükümdarı Gazan Han, burayı başkent yapınca artık iyice büyümüş olan şehrin etrafının yakınlardaki birkaç köyü de kapsayacak şekilde yeni surlarla çevrilmesini emretmişti. Bu yeni surların uzunluğu yirmi beş bin adımdı ki, bu da 4,5 fersaha tekabül etmektedir. Yaklaşık 26 km uzunluğundaki bu surları Evliya'nın dediğine göre bir kişi ancak dört günde dönebiliyordu. Yeni surların yapımıyla birlikte Mütevekkil'in yaptırdığı surlar iç kale haline geldi. Gazan Han'ın ölümüyle yarım kalan ve mevcut kısmı da zamanla yıkılan³² dış surların on kapısı bulunuyordu. Bu kapıların her birini beş yüz adam beklerken, surlar üzerinde üç yüz kule ve üç bin beden vardı.

Tebriz, XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı ile Safevi devletleri arasında birkaç kez el değiştirirken, şehir 1585'te Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından bir kez daha Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. Savaşlar sonucu eski surların büyük kısmı tahrip olduğundan, Osman Paşa'nın ilk işi yeni bir kale inşasını emretmek olmuştur. Yer olarak da şehrin ortasında *Şah Sarayı* olarak bilinen *Heşt-i Behişt* üzerinde karar kılınmış ve burasının etrafının surlarla çevrilmesine karar verilmiştir.³³ Dört köşe olarak planlanan ve askerlerin geceli gündüzlü çalışmasıyla otuz altı günde bitirilen kalenin üç kapısı vardı ve çevresi mimar ölçüsüyle on iki bin yedi yüz arşındı.³⁴ Evliya inşaatın tamamlanmasının ardından *Şam-ı Gazan Kapısı* üzerine Tebriz'in fetih tarihini gösteren "*Aldı Tebrîz'in Özdemür-zâde, Avn-i Hakk ile alındı Tebrîz, 993*" beytinin asıldığını belirtmektedir.³⁵

³¹ Evliya Çelebi'nin Tebriz'in kuruluşu ve kalesi hakkında yazdıklarını karşılaştırmak için bkz. **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulûb**, s.78-79. Hamdullah Kazvinî'nin Tebriz'e dair verdiği bilgileri Âşık Mehmed de tekrarlar. Bkz. **Menâzirü'l-avâlim**, II, (haz. Mahmut Ak), Ankara 2007, s.908-910.

³² Clavijo, Tebriz şehri etrafında sur bulunmadığını yazar. Bkz. Clavijo, **age**, s.96.

³³ Bülent Özkuzugüdenli (haz.), **Ta'likî-zâde Mehmed Subhî - Tebrîziyye**, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 54-57. Ayrıca bkz. Abdurrahman Sağırlı (haz.), **Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr'ı ve Târîh-i âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)**, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s.409.

³⁴ Evliya Çelebi'nin kalenin inşasıyla ilgili teferruatları Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Künhü'l-ahbâr*'ından aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Faris Çerçi, **Künhü'l-ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği**, Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Kayseri 1996, s.562. Evliya aslında bu yeni kalenin kaç kapısı olduğu hakkında bir bilgi veremese de, Âlî eserinin ileriki sayfalarında üç kapısının bulunduğunu bir vesile ile belirtir, bkz. s. 591. Mustafa Âli'nin çağdaşı Rahimî-zade ise kalenin inşasına dair teferruat vermeden, sadece Şevvalin on dokuzuncu günü inşaatın tamamlandığı belirtir, bkz. **Tarih-i Osman Paşa**, (haz. Yunus Zeynek), Ankara 2001, s.67. Bu arada on iki bin yedi yüz arşın, bir mimar ölçüsünün 0.758 m olduğu dikkate alınırsa yaklaşık 9.600 m'ye tekabül eder.

³⁵ Şair Abdî'nin yazdığı bu beyitlerin içinde bulunduğu manzumenin tamamı için bkz. **Tarih-i Osman Paşa**, s.69-71. Aynı beyitler Mustafa Selanikî'nin eserinde de mevcuttur. Bkz. Selânikî

1603'te Şah Abbas Tebriz'i geri aldıktan sonra Osmanlıların yaptırdığı birçok binayı yıktırırken, kaleyi elden geçirerek güçlendirmişti.³⁶ Lakin 1635'te Revan'ın fethini takiben Tebriz üzerine yürüyen IV. Murad bir hafta kadar burada kalırken, şehir ve etrafının tamamıyla yakılıp yıkılmasını buyurmuştu. Nitekim kaynaklar şehir ve çevresinde tek bir dikili taşın bile ayakta kalmadığını, Padişahın ağaçların bile kesilip yakılmasını emrettiğini yazmaktadır.³⁷ Dolayısıyla Özdemiroğlu'nun yaptırdığı ve daha sonra Şah Abbas'ın da tamir ettirdiği kalenin bu tahribattan kurtulmuş olması pek mümkün gözükmemektedir. Zira 1670'lerde Tebriz'den geçen Chardin, ortada duvar ya da sur namına hiç bir şey olmadığını özellikle belirtir.³⁸ Bu nedenle Evliya Çelebi geride pek bir kalıntısı kalmamış bulunan kaleyi ister istemez kendi gözlemleri yerine diğer kaynakların bilgilerine başvurarak anlatmayı tercih etmiş olmalıdır.

Resim 1: Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* Adlı Eserinde Tebriz Surları

Kumla Kalesi³⁹

Evliya Çelebi, Tebriz hanının Erzurum'a göndermek üzere bir kervan hazırlığıyla uğraştığı süreyi şehirde bekleyerek geçirmemiş, Tebriz çevresini gezmişti. Tebriz hanının kendisine eşlik ettiği bu gezilerden birisinde uğradığı yerlerden birisi Kumla Kalesi'dir.

Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (971-1003 / 1563-1595), I, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s.164-165.

³⁶ İskender Beğ-i Türkmen, *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II, Tahran 1382, s.681-682.

³⁷ *Revan Seferi Ruznâmesi*, v. 157b-159a; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzattü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, II, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, s.820.

³⁸ *The Travels of Sir John Chardin*, s.302.

³⁹ *Seyahatnâme*, II, s. 134-135.

Tebriz'in batısında iki konaklık⁴⁰ mesafede bulunan Kumla Kalesi'ni, Şark Serdarı Ferhat Paşa 1589'da Tebriz'e zahire naklini kolaylaştırmak için yaptırmıştı.⁴¹ Velyan Dağı yakınlarında dört köşeli olarak taştan inşa edilen bu kalenin etrafı üç bin seksen adımdır. Yedi kulesi ve iki kapısı vardır. Kapılardan birisi Van istikametindeyken, diğeri Tebriz yönündedir ve bu nedenle *Tebriz Kapısı* denilmektedir. Evliya, bu kapıya neden böyle denildiğine dair bir rivayet nakleder. Buna göre Tebriz Muhafızı Hadım Cafer Paşa, isyan halindeki askerlerin şerrinden kaçıp bu kaleye sığınmış, kendisini kovalayan Tebriz kulu da peşinden gelip kaleyi kuşatmıştır. Günlerce içeride mahsur kalan Cafer Paşa bir gece kalenin Tebriz tarafındaki duvarını yıkıp, yedi bin kuluyla ansızın dışarı çıkarak gâfil durumdaki âsileri bozguna uğratmıştır. Tebriz'e doğru kaçan asiler kale önlerine vardıklarında kapıların Cafer Paşa'nın kethüdası tarafından kapatılması nedeniyle kaleye giremedikleri gibi Paşa'nın askerlerince kılıçtan geçirilmiştir.⁴² Bu hadisenin ertesinde Cafer Paşa yıktığı duvarın yerine büyük bir kapı yaptırmış ve bu kapıya da *Gedik Kapı* veya *Tebriz Kapısı* denilmiştir.

*Ûcân Kalesi*⁴³

Tebriz'in güneydoğusunda bugün Bostan-âbâd olarak bilinen kent yakınlarında bulunan bu kaleye Evliya Çelebi, Meraga'dan Erdebil'e giderken uğramıştır. *Nuzhetü'l-kulûb*'ten aktardığı bilgilere göre kalenin ilk bânisi Pers mitolojisinin önemli figürlerinden Bizhan'dır. Moğol devrinde Hülagü Han (1217-1265) tarafından yıktırılan kale, Gazan Han (1271-1304) zamanında tekrar inşa edilerek başşehir yapılmıştır.⁴⁴ Taştan dört köşeli olarak yapılan kalenin ve etrafı Hamdullah Kazvinî'ye göre üç bin, Evliya Çelebi'ye göre ise iki bin adımdır. Evliya ayrıca doğu yönünde demirden bir kapısı bulunan kalenin içinde fazla yerleşik nüfus bulunmadığını belirtir.

⁴⁰ IV. Murad, 1635'te Tebriz'den ayrıldığı günün ikinci günü ve toplamda 16,5 saatlik bir yürüyüşün ardından bu konağa gelmişti. Bkz. **Revan Seferi Ruznâmesi**, v. 159a-b.

⁴¹ Çerçi, **Kühü'l-ahbâr**, s. 592; **Nuhbetü't-tevârihve'l-ahbâr**, s. 417; **Tarih-i Selânikî**, I, s. 175. Yalnız Selânikî kalenin adını *Hamana* olarak yazmıştır ki, hâlihazırda kasabanın adı budur. Rahimî-zâde ise adını *Humla* şeklinde zikrettiği kalenin sadece tamir ettirildiğini kaydeder. Bkz. Rahimî-zâde İbrahim Çavuş, Harimî, **Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1590)**, (haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt), İstanbul 2010, s.16.

⁴² Evliya'nın Kumla Kalesi'yle ilgili olarak anlattığı bu rivayet kaynaklarda daha farklı nakledilmektedir. Mesela bkz. Çerçi, **Kühü'l-ahbâr**, s.590-599. Keza bkz. **Tarih-i Selânikî**, I, s.284. Başta Mustafa Âli'nin eseri olmak üzere dönemin kaynaklarını görmesine rağmen Evliya'nın neden olayları kaynaklardan farklı bir şekilde verdiğini bilemiyoruz. Belki de kaleyi ziyareti sırasında kendisine olay bu şekilde anlatılmış ve ona istinaden böyle yazmış olabilir.

⁴³ **Seyahatnâme**, II, s.136.

⁴⁴ **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulûb**, s.83. Clavijo, Tebriz'den sonra Ûcân Köyü'ne uğradığını yazsa da, kaleden bahsetmez. Bkz. Clavijo, **age**, s.99.

Kehrevân-ı Azerbaycan Kalesi⁴⁵

Evliya Çelebi, Ücân'dan Erdebil'e giderken uğradığı bu kalenin bânisi olarak Avşarlı Seyfi Kulu Han'ın adını verirken, kalenin inşa sebebinin onun Tebriz'e gelmiş bulunan Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'a tâbi olmak istememesi olduğunu belirtir.

Yüksekçe bir tepe üstünde bulunan kalenin etrafı altı bin adım olup, Tebriz ile Erdebil istikametlerinde iki kapısı bulunmaktadır. Evliya Çelebi, bu kaleye Ücân'dan sonra uğramış olmasına rağmen, kalenin Bağdat yolu üzerinde bulunduğunu belirtir. Bu hatalı tespitinin sebebi muhtemelen kalenin tarihiyle ilgili bilgileri derlediği kaynaklardır. Zira onun *Seyahatnâme*de şehirlerin tarihiyle ilgili kısımlarda sıklıkla faydalandığı *Kühü'l-ahbâr* ve *Tarih-i Peçevî*'de bu kalenin Tebriz'den Bağdat'a giden yol üzerinde bulunduğu belirtilir. Fakat söz konusu kaynaklarda kalenin adı Güherdân olup, bunun Kehrevân ile aynı kale olmama ihtimali bulunmaktadır. Çünkü Evliya, Ferhat Paşa'nın, 1586'da Tebriz'den Bağdat'a giderken bu kalenin önünden geçtiğini, hatta kalenin hâkimi Meymendî Han'ın tacizine uğradığını kaydeder. Bu nedenle Şehrizer'a vardığında kalenin alınmasını isteyen Ferhat Paşa'nın emri üzerine harekete geçen Bağdat Beylerbeyi Solak Ferhatpaşazade Mehmed Paşa'nın on yedi günlük bir kuşatmaya rağmen kaleyi zapt edemediğini yazar. Evliya'nın olayları bu şekilde aktarmasına rağmen Ferhat Paşa 1586'da geldiği Tebriz'den Bağdat'a asla girmemiş, Safevilerin saldırabilme ihtimaline karşı çok kısa süre kaldığı Tebriz'den hemen Erzurum kışlağına geri dönmüştür. Bununla birlikte adı geçen kalenin Bağdat Beylerbeyi Solak Ferhatpaşazâde tarafından kuşatılıp, alınmadığı ise doğrudur. Ferhat Paşa Tebriz'den ayrıldıktan sonra Meymendî Han'ın sık sık Tebriz'i taciz etmesi ve Bağdat'a gidip gelen kervanları soyması üzerine harekete geçen Tebriz Muhafızı Cafer Paşa Güherdân üzerine yürümüş ve beş günlük bir kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirmişti.⁴⁶

Evliya'nın kaynaklarda yer alanlara yenilerini ekleyerek verdiği bilgiler sonucu kalenin Tebriz ile Bağdat arasında olabileceği akla gelse de, kendisinin seyahat güzergâhı ve Ücân'dan sonra buraya uğramış olması Kehrevân'ın Tebriz ile Erdebil arasında ve ikincisine yakın bir mevkide bulunmasını gerektirir. Zaten kendisi de, ikinci İran seyahati esnasında Tebriz'den Erdebil'e giderken bir kez daha uğradığı Kehrevân Kalesi'nin Tebriz-Erdebil yolu üzerinde bulunduğunu açıkça belirtir.⁴⁷ Bu durumda ya bu iki kale aynı olmayıp isim benzerliğinden kaynaklanan bir bilgi karışıklığı söz konusudur, ya da kaynaklar yanlış bir şekilde bu kalenin Bağdat yolu üzerinde olduğunu yazmışlardır. Bizce ikinci ihtimal daha güçlü ise de, dönemin diğer Osmanlı tarihleri ile Safevi vakayinâmelerinde Tebriz çevresinde Güherdân, Kehrevân ya da bunlara yakın bir isimde kaleye rastlanılmaması, yine günümüzde bu isimlerle örtüşen herhangi bir yerleşim yerinin tespit edilememesi kesin bir hükümde bulunmayı zorlaştırmaktadır.

⁴⁵ *Seyahatnâme*, II, s.136-137.

⁴⁶ Evliya Çelebi'nin yazdığının aksine kale üç değil, beş günlük bir muhasara neticesinde zapt edilmiştir. Öte yandan kaynaklarda Meymendî Han'ın adı geçmezken, sadece Güherdân Hanı denilir. Bkz. Çerçi, *Kühü'l-ahbâr*, s.582-583; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, II, İstanbul 1283, s.113.

⁴⁷ *Seyahatnâme*, IV, s.201.

Hoy Kalesi⁴⁸

Tebriz çevresine yaptığı geziyi Erdebil'de sonlandıran Evliya Çelebi, Tebriz'e geri gelmiş, söz verilen kervanın hazır edildiğini öğrenince de dönüş için hazırlıklara başlamıştı. Nihayet hazırlıklar tamamlandığında Han ile vedalaşan Evliya Çelebi'nin Revan yolunda uğradığı ilk kale Hoy'dur.

Hamdullah Kazvinî, orta büyüklükte bir kale olarak tanımladığı Hoy surlarının uzunluğunu altı bin beş yüz adım olarak verirken, Clavijo, şehrin etrafında tuğladan bir duvar bulunduğunu belirtmekle yetinir.⁴⁹ Buna mukabil Evliya Çelebi gördüğü kalenin bânisini Ferhat Paşa olarak yazmaktadır.⁵⁰ Düz bir arazide dört köşeli ve taştan yapılmış bu kaleyi güzel ve müstahkem bir bina olarak betimler. Ona göre çevresi yedi bin adımdır ve etrafında pek de derin olmayan bir hendek bulunmaktadır. Ayrıca iki kapısı mevcut olup, bunların biri güneydeki *Tebriz*, diğeri batıdaki *Merend Kapısı*'dir. Kale içinde yüz hane ve bir cami vardır.

Cors Kalesi⁵¹

Günümüze birkaç duvar kalıntısı ulaşan Cors Kalesi, İran'ın Kara Ziyaeddin Şehri'nin 10 km kadar güneyinde bulunan Cors Köyü'nün doğusunda kalır. Hoy'dan Revan'a giderken buraya uğrayan Evliya Çelebi, kalenin ilk bânisinin Uzun Hasan olduğunu yazar. Beş köşesi bulunan kale bir tepe üstünde bulunmasına rağmen, yalnızca duvardan ibaret pek de korunaklı bir yapı değildir.

Evliya, Cors'a geldiğinde muhtemelen biri yıkık iki kale ile karşılaşmıştır. Çünkü Revan seferinin ardından Tebriz'e doğru ilerleyen IV. Murad, 1635 yılının Ağustos ayı sonlarında Cors'a ulaşmış, burada konakladığı birkaç günlük zaman zarfında Cors Kalesi'nin yıkılmasını emretmişti. Hatta sefer ruznamesinde Padişahın eline balta alarak bizzat bu yıkıma katıldığı kayıtlıdır.⁵² Evliya bu harabelerin hemen yanı başındaki tepeye duvarları dolma kireç olan ve kaleden ziyade palangaya benzeyen yeni bir yapının inşa edildiğini belirtir. Buranın bir kapısının bulunduğunu ve içinde de Rus Hasan Paşa Camisi'nden başka imaret mevcut olmadığını kaydeder.

Revan Kalesi⁵³

Anadolu, Kafkasya ve İran arasında geçiş noktası konumunda bulunan Revan, Safevi Devleti'nin Kafkasya topraklarındaki en önemli ve büyük garnizonuydu. Bu nedenle baştan itibaren Osmanlı ile Safevi devletleri arasında mücadeleye konu olmuştu.

⁴⁸ *Age*, II, s.139-140.

⁴⁹ *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb*, s.86; Clavijo, *age*, s.94.

⁵⁰ Muhtemelen bu durum Ferhat Paşa'nın 1584'te Hoy Kalesi'ni onartmasından kaynaklanmaktadır. Ferhat Paşa kale onarıldıktan sonra buraya sekiz bin adam ve iki yüz parça küçük top koydurmuştur. Bkz. *Don Juan of Persia, A Shi'ah Catholic, 1560-1604*, (trans. and ed. G. Le Strange), London 1926, s.172.

⁵¹ *Seyahatnâme*, II, s.140.

⁵² *Revan Seferi Ruznâmesi*, v.155a-156a.

⁵³ *Seyahatnâme*, II, s.141-144.

Revan'ın ne zaman kurulduğuna dair muhtelif rivayetler olmakla beraber, bu bölgeye XV. yüzyıla gelinceye kadar pek fazla yerleşen olmamış, ancak Karakoyunlu hâkimiyeti sırasında Revan ve civarı insanlar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir.⁵⁴ Evliya Çelebi, her ne kadar dönemin kaynaklarından teyit edilemese de, Revan Kalesi'nin ilk bânisinin Şah İsmail olduğunu yazar. Buna göre XVI. yüzyıl başlarında Safevi topraklarına katılan Revan'da onun emri üzerine yapımına başlanan kale, ancak yedi yılda tamamlanabilmiştir. Zengi (Hrazdan) Nehri'nin güneydoğusunda tuğla ve taştan yapılmış bu kale Evliya'nın belirttiğine göre, Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahçıvân Seferi esnasında yıkılmıştır.

Evliya Çelebi, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar Safevi hâkimiyetinde kalan Revan'da H. 990'da (1582) Ferhat Paşa'nın yeni bir kale inşasına başladığını ve bunun da kırk beş günde tamamlandığını zikreder. Yalnız bu kalenin inşa tarihi onun yazdığı gibi H. 990 değil H. 991'dir (1583). Zira Ferhat Paşa, 1583 yılı başlarında serdarlığa getirilmiş ve hazırlıkları tamamladıktan sonra Revan üzerine yürümüştür. Tokmak Han tarafından boşaltılan şehri kolaylıkla zapt etmiş ve Revan'ı Kafkasya içlerine düzenlenecek seferlerde üs olarak kullanmak gayesiyle hemen buraya bir kale yapılmasına karar vermiştir. Tokmak Han'ın sarayını merkez alan kalenin inşaatı 1583 yılı içinde kırk beş günde tamamlanmıştır. Yeni kalenin dış surlarında kırk üç kule, bin yedi yüz yirmi altı beden, iç kalede ise sekiz kule, yedi yüz yirmi beş beden bulunuyordu. Ayrıca kaleye elli üç adet top konulmuştu.⁵⁵

Yirmi yıldan fazla Osmanlı egemenliğinde kalan Revan, 1603'te bizzat Şah Abbas tarafından kuşatılmıştı. Müdafiler aylarca direndikten sonra Haziran 1604'te kaleyi teslim ettiler. Evliya Çelebi, kaleyi teslim alan Şah'ın idareyi Tokmak Han'a verdiğini ve onun da kalenin yıkık yerlerini onardığını yazarsa da, Revan hâkimliği bu dönemde Tokmak Han'a değil Emir Gûne Han'a tevdi edilmiştir.⁵⁶

Safevi hâkimiyetindeki Revan Kalesi, 1616'de Serdar (Öküz) Mehmet Paşa tarafından elli beş gün boyunca kuşatılmasına rağmen alınamamıştır. Sonra 1635'te IV. Murad, büyük bir orduyla Revan üzerine yürüyüp Temmuz ayı sonlarında Revan'a ulaşmış ve hemen kuşatma tertibatı aldırması. Dokuz gün boyunca aralıksız devam eden şiddetli top ateşi altında daha fazla dayanamayan müdafiler nihayet 8 Ağustos 1635'te âmân dilediler.⁵⁷ Bu suretle fethedilen Revan ancak altı ay kadar Osmanlılarda kalmış, Osmanlı ordusunun dönüşünden sonra Şah Safi mevsimin kış olmasına bakmadan Revan üzerine yürüyerek Aralık ayı sonunda kaleyi kuşattı. Revan Beylerbeyi Murtaza Paşa defalarca Veziriazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'dan yardım istemesine rağmen, beklediği yardım gelmedi. Buna rağmen üç ay kadar

⁵⁴ Mustafa Aydın, "Revan", *TDVİA*, 35, (2008), s.26.

⁵⁵ Çerçi, *Kühü'l-ahbâr*, s.546. Ayrıca bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s.136-137.

⁵⁶ *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II, s.656; *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz*, I, (trans. George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2005, s.34.

⁵⁷ *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, D. 2010, v.1a; *Revan Seferi Ruznâmesi*, 150b; *Revan Seferi Menzilnamesi*, 32b-33a; Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 1103, v. 49a. Kalenin fetih süreci hakkında bkz. Küpeli, *agt*, s.142-150.

direnen müdafiler Murtaza Paşa'nın ölümü üzerine moralleri bozulduğu ve güçleri tükendiği için daha fazla dayanamayıp 1 Nisan 1636'da teslim oldular.⁵⁸ Evliya Çelebi, Revan'a geldiğinde bölge hâlâ Safevi hâkimiyetindeydi.

Zengi Nehri sahilinde bulunan Revan Kalesi, Evliya'nın tarifleriyle güneyden kuzeye doğru dar bir alan üzerinde uzanmaktadır. Bununla birlikte kaleyi ve şehri pek fazla gezme imkânı bulamadığından olsa gerek, kalenin çevresini, burç ve beden sayılarını boş bırakmıştır. Evliya'da eksik bıraktığı bu bilgilerin bir kısmını Chardin'den tamamlamak mümkündür. 1670'lerde Revan'ı ziyaret eden Fransız seyyah şehre göre oldukça küçük bulduğu oval formda yapılmış kalenin çevresinin dört bin adım olduğunu, içinde de sekiz yüz ev bulunduğunu belirtir. Üç duvarı beyaz tuğla olan kalenin dördüncü duvarı ise nehre paraleldi. Burası nehirden 180 m yükseklikte olduğundan nispeten korunaklıydı ve bu nedenle sur duvarları diğer yerlere göre dardı. Bu erişilmez bölüm topçulara tahsis edilmiş teraslarla doluydu.⁵⁹ Evliya da, dördüncü duvarda çok miktarda mazgal deliği bulunduğunu belirtir.

Evliya Çelebi, kale duvarlarının yüksekliğinin Ferhat Paşa zamanında kırk zira (30 m) iken, Emir Gûne Han'ın yaptığı tamiratla surların bazı yerlerinin 10 zira daha yükseltilerek elli ziraya (38 m) çıkarıldığını ifade etmektedir. Buna rağmen yalnız bir duvardan ibaret kalenin bu haliyle bile Osmanlı ordusuna bir hafta dayanacak gücü olmadığını belirtir. Tavernier ise yağma topraktan yapılmış sur duvarlarının top gülleleri değmeden, yağmurla bile dağıldığını yazarak bir anlamda bunu teyit eder. Ayrıca kale etrafındaki hendeklerin pek derin olmadığını, en çok üç-dört ayak (1-1,5 m) olmakla kentin savunması için yetersiz kaldığını ekler.⁶⁰ Evliya Çelebi de hendekler konusunda Tavernier'i destekleyen bilgiler verir. Onun yazdığına göre Revan Kalesi'nin batıdaki nehir tarafı hariç diğer yönlerini çevreleyen hendekler üç yer hariç pek derin değildir, ama genişliği kimi yerde yüz-yüz elli ziraya (75-115 m) kadar çıkmaktadır.

⁵⁸ Evliya Çelebi, Safevilerin kaleyi yedi aylık bir kuşatmadan sonra aldıklarını söyler. Fakat bu yanlış olup, doğrusu üç aydır. Öte yandan Veziriazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın, Revan Muhafızı Murtaza Paşa'ya olan düşmanlığı nedeniyle yardıma gelmediğini ifade eder. Mehmed Paşa'nın, Murtaza Paşa'yı kendisine rakip görüp siyasî hasmı olarak bellediği, hatta Revan yerine Erzurum'da oturmasına müsaade etmediğini Kâtip Çelebi ve ondan naklen Naima yazmaktadır (Kâtip Çelebi, **Fezleke**, II, İstanbul 1286, s.180; **Târih-i Naimâ**, II, s.831). Ancak Mehmed Paşa'nın yardıma gidememesi kıskançlık ya da düşmanlıktan değil, çok ağır seyreden kış koşullarında asker toplayamamasındandır.

⁵⁹ **The Travels of Sir John Chardin**, s.385.

⁶⁰ **Tavernier Seyahatnamesi**, s.75.

Resim 2: G. Sergeevich'e Göre Revan Surlarının Görünümü (1796)

Evliya üç kapısı bulunan kalenin güney kapısına *Tebriz*, kuzey kapısına *Meydan* veya *Yayla Kapısı* denildiğini zikreder. Batı tarafında Çevgan Meydanı'na açılan kapının adı ise *Cisr* yani *Köprü Kapısı*'dir. Kalede çoğu Osmanlılardan kalma yedi yüz topun yanı sıra üç bini kale, üç bini han ve yedi bini de eyalet olmak üzere on üç bin asker bulunuyordu. Bundan başka Evliya'nın, Safevilerin Revan'ı geri aldıktan sonra kalenin doğusunda üç katlı taş bir binadan ibaret yeni kale inşa ettiklerine dair verdiği bilgiyi, Chardin de teyit eder. Chardin'e göre bin adım uzaklıktaki bu kaleye *Kumandan Kalesi* denilmektedir ve etrafı çift duvarla çevrilip, topraklarla güçlendirilmiştir.⁶¹

Gence Kalesi⁶²

Evliya Çelebi, Revan Hanı kız kardeşinin düğünü için Bakü'ye gittiğinden Revan'da fazla kalamayıp Bakü'ye onun yanına gitmek üzere kısa süre sonra buradan ayrılmıştır. Yola çıktıktan iki menzil sonra Gence'ye ulaşan Evliya, buradan bir kale şehir olarak söz etmesine rağmen, Şah Abbas tarafından yıktırıldığı için kaleyi görememiştir. Bu nedenle kalenin yeri ve fizikî özellikleri hakkında bilgi vermez.

Gence Kalesi, 1588'de Serdar Ferhat Paşa'nın gayretiyle yapılmıştı. Temel açılmaya başlanmasından itibaren kırk üç günde tamamlanan kalenin çevresi altı bin arşın (4 km), surların yüksekliği on arşın (7 m), eni ise üç (2 m) arşındı. Çevresinde hendeği, kırk üç kulesi ve yedi demir kapısı bulunuyordu.⁶³

Ereş Kalesi⁶⁴

Kaynaklarda Ereş ismiyle rastlanılan bu şehrin adını Evliya, Ares şeklinde yazarsa da, yerel dilde şehrin adının telaffuzunun Ares / Araş şeklinde olduğunu belirtir.

⁶¹ *The Travels of Sir John Chardin*, s.385.

⁶² *Seyahatnâme*, II, s.144.

⁶³ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s.368-369.

⁶⁴ *Seyahatnâme*, II, s.144.

Evliya Çelebi'ye göre şehrin tarihi Pers mitolojisinde İran'ın ilk hükümdarı olarak geçen Keyümers'e kadar dayansa da, aslında bu kale 1578'deki Koyun Geçidi Savaşı'nın ardından Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Buna göre savaşın ertesinde bu şehrin Gence ile Şirvan arasında stratejik bir konumda bulunmasını göz önüne alan Serdar Lala Mustafa Paşa, yakınlardaki *Şah-bağı* (Evliya'ya göre *Şah-hıyâbânı*) denilen bağlık bahçelik bir mevkide kale inşasını emretmiştir. Önce etraftaki ağaçlar temizlenmiş, ardından otuz bin atının dolaşabileceği büyüklükteki bir alan dört taraftan ağaç ve kerpiçlerle çevrilip kale haline getirilmiştir. Kalenin üç kapısı, dört kulesi ve beş zira (3,7 m) derinliğinde hendeği vardı. Surları toprakla teçhiz edilmiş bu kalenin idaresi Kaytas Bey'e verilmişti. Evliya Çelebi, Mustafa Âli'den aktardığı bu bilgilere⁶⁵ ilave olarak kalenin on yedi tabyasının bulunduğunu, çevresinin dokuz bin altı yüz adım olduğu ve inşaatının kırk günde tamamlandığı bilgisini ekler.

Kırk yıl kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Ereş, Evliya Çelebi'ye göre Sultan Mustafa'nın ilk cülusunda (1617) Safevi hâkimiyetine geçmiştir. Şah Abbas, 1616 yılında Şirvan üzerine bir harekâta giriştiğinde Derbend'e kadar olan bölgedeki kalelerle şehirleri Safevi topraklarına katmıştır.⁶⁶

Şeki Kalesi⁶⁷

Kalenin bânisi olarak Şavşad meliklerinden II. Aleksander'in (1574-1605) adını veren Evliya Çelebi, birkaç kez el değiştirdikten sonra Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan Seferi esnasında buranın Osmanlı hâkimiyetine girdiğini belirtir. Fetihden sonra Aleksander'in oğlu Erekle bölge valiliğine atanmıştır. Ereş ile aynı zamanda burası da elden çıkmıştır.

Evliya'ya göre taş yapılı Şeki Kalesi sarp bir tepe üstündedir. Bu nedenle hendeği yoktur. Etrafı üç bin adım olup, Gence ve Şirvan yönünde iki kapısı mevcuttu. Kale içindeki camiler bakımsızdır.

Niyazâbâd Kalesi⁶⁸

Şeki'den batıya doğru ilerleyip Dağıstan hududundaki Niyazâbâd'a gelen Evliya vaktiyle Ferhad Paşa'nın burayı fethettikten sonra kalesini yıktırdığını, hâlihazırda şehrin ortasında harabelerin görülebildiğini yazar. Bunun dışında başka bilgi vermez.

Şemahı Kalesi⁶⁹

Evliya Çelebi'ye göre Şemahı'nın kurucusu Yezdücerd'dir.⁷⁰ XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı ile Safevi devletleri arasında birkaç kez el değiştiren Şemahı'nın bu dönemdeki tarihinden Evliya etraflıca bahseder.

⁶⁵ Çerçi, *Kühü'l-abbâr*, s.432-437. Don Juan, kaleye yüz küçük top konulduğunu ve beş bin asker tayin edildiğini yazar, bkz. *Don Juan of Persia*, s.147. Koyun Geçidi Savaşı ve Ereş Kalesi'nin inşası hakkında bkz. Kırzioğlu, *age*, s.297-301; Kütükoğlu, *age*, s.59-64.

⁶⁶ *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II, s.735.

⁶⁷ *Seyahatnâme*, II, s.145-146.

⁶⁸ *Age*, II, s.147.

⁶⁹ *Age*, II, s.148-150.

Şemahı Kalesi 1583'te Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından yaptırılmıştı. İç kalenin yirmi, dış kalenin yetmiş kulesi bulunuyordu. Surların eni üç (2 m), çevresi ise on bin arşındı (6.800 m). Dış kalenin çevresinde hendek dahi mevcuttu ve bütün inşaat kırk beş günde tamamlanmıştı.⁷¹ Şemahı'ya geldiğinde kale büyük ölçüde ayakta olmasına rağmen Evliya, hakkında oldukça az bilgi verir. Buna göre Şemahı Kalesi, Kür (Kura) Nehri sahilinde sarp ve yüksek bir tepenin üstündedir. İç kalesi gayet müstahkem ve mamurdur. Ancak şehri saran dış surlar yer yer yıkılmıştır.⁷² Dizdar ile dizçöken ağası bulunan kalede ayrıca bin muhafız vardı.

Resim 3: Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin Şemahı Kalesi Tasviri (1583)

Bakü Kalesi⁷³

Evliya Çelebi, Şemahı'da bir hafta kaldıktan sonra geldiği Bakü'de, mevcut kalenin Moskova Kralı Dara'nın istilasını engellemek için yapıldığını belirtir.⁷⁴ Hazar Denizi kenarında bir tepe üstünde bulunan ve hendeği olmayan dört köşeli bu taş bina, iç kale ve dış

⁷⁰ Hamdullah Kazvinî'ye göre bu isim Anuşirvan'dır. Bkz. **The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulüb**, s.93.

⁷¹ Âsafî Dal Mehmed Çelebi, **Şecâ'atnâme, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)**, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2007, s.360-363; Çerçi, **Kühü'l-ahbâr**, s.517-518; Abdurrahman Şeref, **Özdemir-oğlu Osman Paşa**, (haz. Vehbi Günay), İzmir 2011, s.111-112.

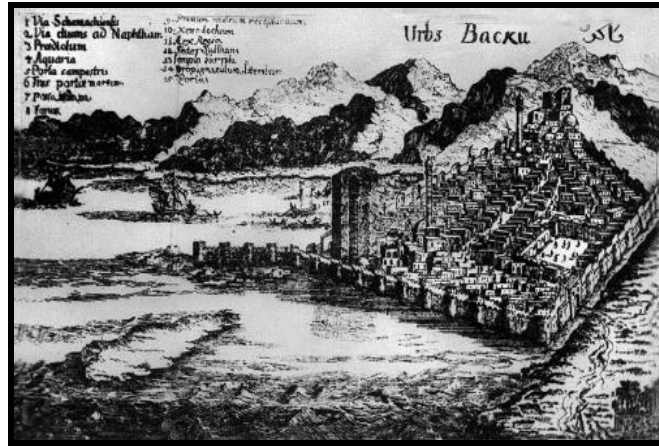
⁷² 1635-36'da buradan geçen Adam Olearius'un yazdığına göre dış surların yıkılması emrini Şah Abbas vermiştir. Bkz. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij/text13.phtml?id=1038> (erişim: 13.XI.2011).

⁷³ **Seyahatnâme**, II, s.151-152.

⁷⁴ Kale hakkında en eski bilgi Abdurreşid Bakuvî'nin **Telhîs-ül-Âsâr ve Acâib-ül-Melik-il-Kahhâr** adlı eserinde bulunur. Buna göre şehrin çift katlı kalesi olup, içteki surlar denize yakın dıştaki duvarlara istinaden daha yüksektir. Bu kale XII. yüzyılın ilk yarısında III. Manuçehr tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Ziya Valişov, **Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)**, Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s.31.

surlar olmak üzere iki kısımdır. İç kalenin batı tarafında Nahçivân demirinden yapılmış bir kapısı vardır ve etrafı yedi adımdır. Ayrıca yetmiş kulesi ve altı yüz bedeni bulunan kale duvarlarının boyu kırk ziradır (30 m). Kale içinde yetmiş hâne ile minaresi olmayan bir cami dışında başka bir şey yoktur. Dış surların ise üç kapısı bulunup, kuzeydekinin adı *Gilân*, kible yönündekinin adı *Bâbü'l-ebvâb* (*Demirkapı*) ve batıdakinin adı da *Liman Kapısı* idi.

İsveçli seyyah Engelbert Kaempfert de Evliya'nın yazdıklarıyla kimi yerde örtüşen ama çoğunlukla tamamlayıcı bilgiler verir. Onun yazdıklarına göre Şirvanşah Sarayı'nı merkeze alan dikdörtgen biçimli iç kaleyi aralarında on beş adım kadar mesafe bulunan iki sıra sur çevreliyordu. Sur duvarlarının çevresi dört bin adımdan fazlaydı. İçteki duvarlar, dıştakilere göre 10-15 m daha yüksekti. Bununla birlikte Kaempfert'in bahsettiği dıştaki iki sıra surdan dışta olanını Evliya muhtemelen görememiştir. Zira bu surun inşaatı 1656 yılında tamamlanmıştır.⁷⁵ Rus seyyah F. İ. Soymonov ise kayıtlarında, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde gördüğü Bakü'nün çevresinde üç sıra surun bulunduğunu, dış duvarın bir (2,04 m), orta duvarın iki (4,08 m) ve en içteki duvarın ise üç sajen* (6,12 m) yüksekliğinde olduğunu belirtir.⁷⁶

Resim 4: Engelbert Kaempfert'in Bakü Tasviri (1683)

Bâbü'l-ebvâb (*Demirkapı*) Kalesi⁷⁷

Arkeolojik araştırma ve buluntular Derbend'te yerleşimin ilkçağa kadar indiğini gösterse de, şimdiki kalenin Sasaniler zamanından kaldığı bilinmektedir.⁷⁸ Buna mukabil Evliya,

⁷⁵ Zakir Nebati, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 21-22.

* Eskiden Rusya'da kullanılan üç arşın ya da 2,13 m değerindeki uzunluk ölçüsü birimi.

⁷⁶ Elçin Qarayev (haz.), F. İ. Soymonovun «Xəzər Dənizinin və Orada Həyata Keçirilən Rusiya İşğalllarının, İmperator Böyük Pyotrun Tarixinin Bir Hissəsi Kimi» Təsviri Adlı Səyahətnaməsi Azərbaycan Tarixinin Mənbəyi Kimi, Bakı 2006, s. 122.

⁷⁷ *Seyahatnâme*, II, s.154-157.

⁷⁸ Erich Kettenhofen, "Darband", *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city> (erişim: 14.XI.2011).

kalenin bânisinin İskender-i Zülkarneyn olduğundan bahseder. Şehir tarih boyunca pek çok kez istilaya ve saldırıya uğradığından kalesi defaten tahrip olup, yeniden yapılmıştır.

XVI. yüzyılın başında Şah İsmail'in burayı zaptı üzerine Safevilerce elden geçirilen kale, 1583'te Osmanlı hâkimiyetine geçince bir kez de Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamir ettirilmişti.⁷⁹ Bu tarihten itibaren kırk yıl kadar Osmanlı egemenliğinde kalan Demir-kapı, Şah Abbas'ın 1616'da Gürcistan ve Şirvan üzerine giriştiği harekât sırasında elden çıkmış, tekrar Safevi hâkimiyetine girmiştir.⁸⁰

Geniş bir alana yayılan kaleyi ince mühendislik hesaplarının ürünü olarak tanımlayan Evliya Çelebi, hayranlıkla anlatır. Onun verdiği bilgilere göre; kale duvarlarının bir tarafı Argın ve Düneb dağlarına yaslanırken, diğer tarafı Hazar Denizi'ne kadar sokulmaktaydı. Bu ikisi arasındaki mesafe bir puta oku* atımydı.⁸¹ Kale; şehir, dağ tarafı ve deniz tarafı olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktaydı. Argın Dağı'na yaslanan kısımda ikisi dışarı, biri şehre açılan üç kapı vardı. Şehir kısmında ise biri kuzeye, diğeri güneye açılan iki dış kapı mevcuttu. Bu kapılardan güneye Şirvan tarafına açılanı Meskûr yönünde olduğu için bu adla bilirdi. Kuzeydeki kapıdan ise Deşt-i Kıpçak, Kırım, Çerkezistan ve Dağıstan tarafına gidilirdi. Deniz tarafındaki kısımda pek yerleşim yoktu.⁸² Evliya Çelebi hâlihazırda kalenin muhafızları ve dizçökenler için evler yapıldığını görmüştür. Yine Gilân ve Bakü tarafından gelen tüccarların arabaları burada beklediğini belirtir. Toplam kapı sayısını boş bırakan Evliya, kale çevresinin on bir bin altmış adım olup, yetmiş kulesi ile deniz tarafında yetmiş balyemez topu bulunduğunu ekler.

⁷⁹ Âşık Mehmed, Osman Paşa'nın kalenin şehri çevreleyen kısmını tamir ettirdiğini yazar. Bkz. **Menâzirü'l-avâlim**, II, s.931.

⁸⁰ **Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî**, II, s.733.

* Puta, ok çeşitlerinden birinin adıdır.

⁸¹ Âşık Mehmed'e göre bu mesafe sülûsan fersaktır. Bu da tahminen 3.800 m'dir. **Menâzirü'l-avâlim**, II, s. 931.

⁸² Evliya Çelebi'nin kalenin fizikî özelliklerine dair verdiği bilgiler Âşık Mehmed'in verdiği bilgilerle kelimesi kelimesine örtüşür. Bu da kaynaklarından birinin **Menâzirü'l-avâlim** olduğunu gösterir. Karşılaştırma için bkz. **Age**, II, s.931.

Resim 5: Adam Olearius'un Demirkapı Tasviri (1635)

Taşları fil cüssesi büyüklüğünde olan kalenin içinde bin iki yüz hâne bulunup, güney tarafındaki duvar kenarında büyük bir sarayla minaresi yıkılmış büyük bir cami vardır. Yine kale içinde bir hamam ve çeşme, doğu tarafında *Kayık Kapısı* yakınlarında Özdemiroğlu'nun yaptırdığı cami, han ve dükkânlar mevcuttu.⁸³

*Serîrü'l-lân Kalesi*⁸⁴

Tarihi oldukça eskilere dayanan bu kale, Dağıstan hâkiminin elindeyken Muhammed Hüdabende (1578-1587) zamanında Safevi hâkimiyetine girmiş ve ardından yıkılmıştı. Evliya Çelebi kaleden geriye pek bir şey kalmadığı için olsa gerek fizikî durumundan bahsetmeden, sadece ismin ortaya çıkışına dair rivayeti anlatıp, şehri tasvirle yetinmiştir.⁸⁵

*Kahet Kalesi*⁸⁶

Gürcistan'ın doğu hududunda bulunan bu kale, Kaheti bölgesindeydi. Muhtemelen bu bölgenin günümüzdeki merkezi konumundaki Telavi Şehri'ndeki kale olmalıdır. Zira Telavi, XVII. yüzyılda Kaheti Hanlığı'nın merkezi olduğu gibi, kalesi Evliya Çelebi'nin düz yerde havalesiz beş köşeli güzel bir bina şeklindeki tarifine de uymaktadır. Üstelik hanın da burada ikâmet ettiğini yazması bu ihtimalin doğruluk payını arttırmaktadır.

Yer yer duvarları yıkılmış kalenin çevresini Evliya bizzat dolaşmayıp Hüsrev adlı gulamına ölçtürmüştür. Buna göre çevresi on dört bin adımdır. Yüz yetmiş burcu ve üç kapısı bulunmaktadır. Kale içindeki iki bin hâneye rağmen camisinin harap olduğunu belirten Evliya, han ve hamamın da hâlihazırda tamir edildiğini yazmaktadır.

Resim 6: Tournefort'un Gözünden Tiflis (XVIII. Yüzyıl Başı)

⁸³ Bu bilgileri Âşık Mehmed de verir. Bkz. *Age*, II, s. 931.

⁸⁴ *Seyahatnâme*, II, s.158.

⁸⁵ Evliya Çelebi'nin bu kaleyle ilgili bilgilerinin bir kısmının kaynağı yine Âşık Mehmed'in eseridir. Karşılaştırma için bkz. *Menâzirü'l-avâlim*, II, s.920-921.

⁸⁶ *Seyahatnâme*, II, s.158-159.

Tiflis Kalesi⁸⁷

Evliya Çelebi, *Şerefnâme* yazarını kaynak göstererek Tiflis Kalesi'nin İskender-i Zülkarneyn'in hazinedarı Betlis tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Ancak bu bilgi doğru değildir. Çünkü Tiflis MS V. yüzyılda Kral Vahtang Gurgasal tarafından kurulmuş ve şehir etrafına ilk suru da o yaptırmıştır.⁸⁸

Tiflis Kalesi, Kür (Kura) Nehri'nin sağ ve sol kenarında bulunan iki ana yapıdan ibaretti. Bunlardan büyük ve eski olanı nehrin güney tarafında yer alıp, etrafı altı bin adımdır. Duvarının yüksekliği altmış zira (45,5 m) idi. Yetmiş burç ve üç bin bedeni vardı. Köprüsü olmakla birlikte etrafında hendeği yoktu. Su ihtiyacının karşılandığı bir kulesi (*Suluk Kule*) bulunup, burası aynı zamanda kuşatma esnasında ateş etmeye yarıyordu. Burada han sarayı, cami, han, hamam dışında altı yüz ev vardı. Nehrin kuzey tarafındaki küçük kalenin ise tek kapısı olup, içerisinde üç yüz hâne bulunuyordu. Buna mukabil bedesten ve imaret yoktu. Her iki kalede toplam üç bin muhafız mevcuttur.⁸⁹

Gûrî (Gori) Kalesi⁹⁰

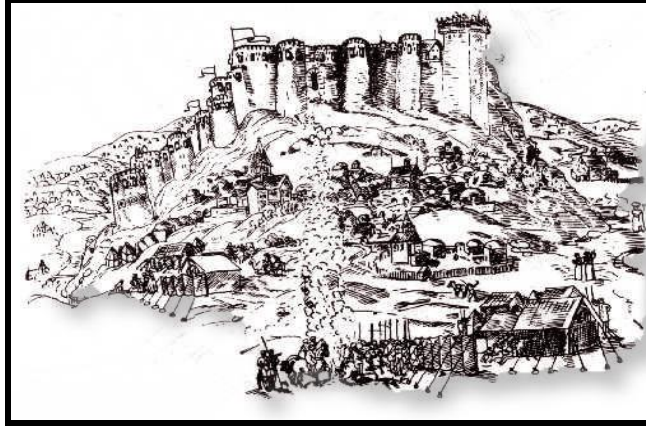
Evliya Çelebi'nin Safevi hâkimiyetindeki Gürcistan topraklarında uğradığı son kale Gûrî'dir. Buraya gelinceye kadar gördüğü Gavsah, Lori ve Suran gibi birkaç küçük kalenin adını zikrederse de, detaylarına girmez. Yine, *Şerefnâme*yi kaynak göstererek bu kalenin *Azgûr-ı Gûr Kalesi* olduğunu yazar. Azgûr-ı Gûr'un ise Gürcü dilinde *Padişahlar Padişahı* anlamına geldiğini, bununla da Aleksander yani İskender-i Zülkarneyn'in kastedildiğini belirtir. Hatta Evliya kale taşlarının büyüklüğünü bu bilginin doğruluğu için kanıt olarak gösterir.

⁸⁷ *Age*, II, s.159-160.

⁸⁸ V. Minorsky, "Tiflis", *İA*, XII/1, (2001), s.264.

⁸⁹ 1617'de Tiflis'ten geçen İtalyan seyyah Pietro della Valle, Tiflis'in güzel ve güçlü duvarlarla çevrili olduğunu yazar. Bkz. **Extracts from the Travels of Pietro Della Valle in Persia, A General Collection of Voyages and Travels**, IX, (edt. John Pinkerton), London 1811, s.151. Chardin, Tiflis hakkında ilginç ve önemli bilgiler vermesine rağmen kaleye dair ayrıntılı tasvirde bulunmaz. Sadece şehrin nehir kenarında kuzeyden güneye uzanan güçlü duvarların bulunduğunu söylemekle iktifa eder. Bkz. **The Travels of Sir John Chardin**, s. 377. Şehri XVIII. yüzyılın hemen başında görmüş olan bir başka Fransız seyyah Tournefort ise kalenin surlarının büyük ölçüde harap olduğundan pek bir işlev görmediğini söylemektedir. Bkz. Joseph Pitton de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, (edt. Stefanos Yerasimos), İstanbul 2005, s. 159. Tiflis kalesi hakkında ayrıca bkz. Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 21, (2009), s. 40-48.

⁹⁰ *Seyahatnâme*, II, s.161.

Resim 7: İtalyan Misyoner Cristoforodi Castelli'nin Gori Kalesi Tasviri (1642)

Yüksek bir tepe üstünde dört köşeli küçük bir kale olan Gürî, Ahıska'ya yakınlığına rağmen köhne durumdadır. Havalesi yoktur. Kapısı kıbleye bakmaktadır. İki yüz neferin bulunduğu kalede cami, han ve hamam mevcuttur.⁹¹

Sonuç

1646 yılı sonbaharında başladığı ve beş-altı ay kadar sürdürdüğü gezisi sayesinde Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan'ı gezen Evliya Çelebi, güzergâhı boyunca uğradığı şehir ve kasabaların tarihi ve fizikî durumundan bahsederken, bilhassa kalelere özel yer vermiştir.

Kalelerden bahsederken öncelikle tarihine değinen Evliya Çelebi, İran coğrafyasındaki gezisi esnasında uğradığı veya gördüğü kalelerin tarihini çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilerin yardımıyla kaleme almıştır. XVI. yüzyıl öncesine ait bilgiler için faydalandığı başlıca kaynaklar ilk ikisinin adını vermese de, Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, Hamdullah Kazvinî'nin *Nuzhetü'l-kulûb*'ü ve Şeref Han'ın *Şerefnâme*'sidir. Bunlara ilave olarak Dağıstan'daki şehirler için *Tarih-i Dağıstan* ile Gürcistan şehirleri için *Tuhfe-i Tevârih* adlı müverrihlerini belirtmediği iki eserden yararlandığını kendisi belirtir. Yine Demirkapı ile ilgili kısımda olduğu gibi kimi zaman Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'inden birebir alıntılar yaptığı dikkati çekmektedir. Kalelerin Osmanlı dönemindeki durumuyla ilgili olarak, bilhassa XVI. yüzyıl sonundaki mücadeleler için *Tarih-i Peçevî*'den, Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Künhü'l-ahbâr*'ından istifade etmiştir. XVII. yüzyıl içinse daha ziyade kendi tanıklıkları ile duydukları ön plandadır. Bununla birlikte dönemin vakayinâmelerinden faydalandığı aşikârdır.

Kalelerin fizikî durumunu belirli bir plan dâhilinde not alan Evliya Çelebi'nin kimi zaman gezmeye fırsat bulamadığı ya da yeterli bilgiyi derleyemediğinden olsa gerek notlarının eksik kaldığı, kalenin adım olarak çevresi, burç ve beden sayısı gibi bir takım bilgileri

⁹¹ Âşık Mehmed uzaktan gördüğü yüksek bir tepe üzerindeki kalenin duvarlarının bazı yerlerinin yıkık olduğunu not eder. Bkz. **Menâzirü'l-avâlim**, II, s.938. Pietro della Valle ise, Gürî'nin bir tepe üstünde küçük bir kale olduğunu ve içinde sadece Safevi muhafızların ikamet ettiğini yazmaktadır, bkz. **Extracts from the Travels of Pietro Della Valle in Persia**, s.149.

özellikle boş bırakmasından anlaşılmaktadır. Bu eksiklikleri *Seyahatnâme*'sini yazarken yukarıda bahsi geçen eserler ile sair kaynaklardan tamamlamaya uğraşmıştır.

Evliya Çelebi tuttuğu notları daha sonra yazıya aktarırken yanlış hatırlama veya notlarının karışması gibi sebeplerle az da olsa güzergâh hataları yapmıştır. Yine Kehrevan örneğinde olduğu gibi bazı kalelerin tarihçesiyle alakalı bilgilerde karışıklıklar mevcuttur. Bu nedenle onun gezi güzergâhlarını ve kalelerle şehirlere dair verdiği bilgileri dönemin kaynaklarıyla mukayese etmekte fayda vardır. Buna rağmen kıymetli bilgiler içerdiği, çağdaşı Pietro dellaValle, Tavernier, Adam Oleraius, Jean Chardin, Tournefort gibi bazı Avrupalı seyyahların yazdıklarıyla karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılır. Ayrıca bütün bu seyahatnâmeler arasında yapılacak karşılaştırmalarla birbirlerinin eksiklerini tamamlayıp hatalarını düzeltmek mümkün olabileceği gibi, Azerbaycan, Şirvan, Dağıstan ve Gürcistan'ın XVII. yüzyıldaki siyasî, iktisadî ve kültürel durumuna dair önemli bilgiler edinilebilecektir.

KAYNAKLAR

A. KAYNAK ESERLER

- ÂSAFÎ DAL MEHMED ÇELEBÎ, **Şecâ'atnâme, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)**, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 2007.
- ÂŞIK MEHMED, **Menâzirü'l-avâlim**, II, (haz. Mahmut Ak), Ankara 2007.
- CLAVIJO Ruy Gonzales de, **Anadolu, Orta Asya ve Timur, Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri**, (terc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993.
- ÇERÇİ Faris, **Künhü'l-ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği**, Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Kayseri 1996.
- Don Juan of Persia, A Shi'ah Catholic, 1560-1604**, (trans. and ed. G. Le Strange), London 1926.
- Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzilnamesi**, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kıtaplığı, nr. 1608/5, 30b-35a.
- EVLIYA ÇELEBÎ B. DERVİŞ MEHEMMED ZİLLÎ, **Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi**, II. (haz. Yücel Dağlı vd.), İstanbul 1999; IV, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2000; VII, (haz. Seyit Ali Kahraman vd.), İstanbul 2003; X, (haz. Seyit Ali Kahraman vd.), İstanbul 2007.
- Extracts from the Travels of Pietro Della Valle in Persia, A General Collection of Voyages and Travels**, IX, (ed. John Pinkerton), London 1811, s.1-137.
- FRASER J. Baillie, **Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc. Including an Account of Parts of Those Countries hitherto Unvisited by Europeans with Sketches of the Character and Manners of the Koordish and Arab Tribes**, London 1840.
- İBRAHİM PEÇEVÎ, **Tarih-i Peçevî**, II, İstanbul 1283.
- İSKENDER BEĞ-İ TÜRKMEN, **Tarih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî**, II, Tahran 1382.
- KÂTİP ÇELEBÎ, **Fezleke**, II, İstanbul 1286.
- NAÎMÂ MUSTAFA EFENDÎ, **Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)**, II, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007.
- ÖZKUZUGÜDENLİ Bülent (haz.), **Ta'likî-zâde Mehmed Subhî - Tebrîziyye**, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- QARAYEV Elçin (haz.), **F. İ. Soymonovun «Xəzər Dənizininə Orada Həyata Keçirilən Rusiya İşğallılarının, İmperator Böyük Pyotrun Tarixinin Bir Hissəsi Kimi» Təsviri Adlı Səyahətnaməsi Azərbaycan Tarixinin Mənbəyi Kimi**, Bakı 2006.
- RAHİMİ-ZÂDE İBRAHİM ÇAVUŞ, HARİMÎ, **Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1590)**, (haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt), İstanbul 2010.

- Revan Seferi Ruznâmesi**, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, nr. 405.
- SAĞIRLI Abdurrahman (haz.), **Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârihve'l-ahbâr'ı ve Târîh-i âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)**, İstanbul Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDÎ, **Tarih-i Selânikî, (971-1003 / 1563-1595)**, I, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.
- SIDKÎ PAŞA, **Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitaplığı, nr. 1103.
- Tarih-i Osman Paşa**, (haz. Yunus Zeynek), Ankara 2001.
- TAVERNIER Jean-Baptiste, **Tavernier Seyahatnamesi**, (edt. Stefanos Yerasimos; çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006.
- The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulûb composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwîn in 740 (1340)**, (tran. G. Le Strange), London 1919.
- The History of Vardapet Arak'el of Tabriz**, I, (trans. George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2005.
- The Travels of Sir John Chardin through Mingreliaand Georgia into Persia, A Collection of Voyages and Travels**, VII, Dublin 1815.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi**, D. 2010.
- TOURNEFORT Joseph Pitton de, **Tournefort Seyahatnâmesi**, (edt. Stefanos Yerasimos; çev. Ali Berktaş), İstanbul 2005.
- B. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER**
- ABDURRAHMAN ŞEREF, **Özdemir-oğlu Osman Paşa**, (haz. Vehbi Günay), İzmir 2011.
- AYDIN Mustafa, *“Revan”*, TDVİA, 35, (2008), s.26-28.
- BAYSUN Cavid, *“Evliya Çelebi”*, İA, IV, (2001), s.400-412.
- BİLGİLİ Ali Sinan, *“Osmanlı ve Safevi Hâkimiyetlerinde Tiflis”*, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 21, (2009), s.23-62.
- DANKOFF Robert, **Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, (çev. Müfit Günay), İstanbul 2010.
- , **The Intimate Life of an Otoman Statesman Melek Ahmed Pasha (1588-1662): As Portrayed in Evliya Celebi's Book of Travels (Seyahat-Name)**, New York 1991.
- İLGÜREL Mücteba, *“Evliya Çelebi”*, TDVİA, 11, (1995), s.529-533.
- İVECAN Raif, **Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746)**, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- KETTENHOFEN Erich, *“Darband”*, **Encyclopaedia Iranica**, <http://www.iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city> (erişim: 14.XI.2011).
- KIRZIOĞLU Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993.

KÜPELİ Özer, “*Trak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)*”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, (2010), s.227-244.

-----, **Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)**, Ege Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İzmir 2009.

KÜTÜKOĞLU Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)**, İstanbul 1993.

MİNORSKY V., “*Tiflis*”, **İA**, XII/1, (2001), s. 264-279.

MORDTMANN J.H., “*Ewliyâ Çelebi*”, **The Encyclopaedia of Islam**, II, (1991), s.717-720.

NEBATİ Zakir, **Bakü Şirvanşahlar Sarayı**, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

SARICAOĞLU Fikret, “*Melek Ahmed Paşa*”, **TDVİA**, 29, (2004), s.42-44.

TEZCAN Nuran, “*Seyahatnâme*”, **TDVİA**, 37, (2009), s.16-19.

VALİŞOV Ziya, **Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)**, Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij/text13.phtml?id=1038> (erişim: 13.XI.2011).